

მვანე როსტომაშვილის რედქციით.

ისგორია აღმოსავლეთისა

ბეელი ეგვიპტე, მყირე აზია, ინდოეთი, საქართველო, მიდია,
სპარსეთი.

ივ. გამანთელის-მიერ.

გამოცემა პ. ი. მეფისაშვილისა.

თფილისი

სტამბა ექვთიმე ივ. ხელაძისა,

1897

ისგორია აღმოსავლეთისა

29966

შველი ეგვიპტე, მყირე აზია, ინდოეთი, საქართველო, მიდია,
სპარსეთი.

ივ. გომართელის-ძაერ.

მ. შ. ი. ს. ი.

სტამბა ექვთიმე ივ. ხელაძისა.

1897

Дозволено цензурою Тифлисъ, 27-го Мая 1897 года.

კველი ეგვიპტე.

კუზიტები.

საღმრთო წერილის სიტყვით ნოეს ჰყავდა სამი შვილი: ქამი, სიმი და იაფეტი. ქამის შვილი იყო კუში; ამიტომ მის შთამომავლობას უწოდებენ კუშიტებს. კუშიტებმა დაიკავეს წინა აზიის სამხრე ნაწილი, ინდუსტანიდამ მოკიდებული სუფეზამდე, და ჩრდილო აფრიკა. დღეს მათგან დარჩენილან ფელახნი ეგვიპტეში, აბაშელნი და ბერბერნი. კუშიტები შავი კანის და მორჩილი ტანის ხალხია; ტუჩები სქელი აქვთ და თმა ხუჭუჭი.

სიმის ჩამომავლობას შეადგენენ არაბები, ბაბილონელები, ასურელები და სხვ.

იაფეტის ჩამომავლობას უწოდებენ არაბებს. გარდმოცემის სიტყვით იაფეტს ჰყავდა შვილი ლამერი, ლამერს თარგამოსი და თარგამოსის შვილი იყო ქაფთაფსა, რომელიც ქართველთ მამათ-მთავრად ითვლება.

ეგვიპტეს უჭირავს გძელი და ვაკე ალაგი აფრიკაში; ამ ალაგს რწყავს დიდი მდინარე ნილოსი. უძველეს დროში ეგვიპტე სამ ნაწილად იყოფოდა. ქვემო ეგვიპტე, რომელიც ნილოსის ორ ტოტ შუა, ზღვის პირას, მდებარებდა; მისი სატახტო ქალაქი იყო საისი. შემდეგ იწყებოდა საშუალო ეგვიპტე, რომლის სატახტო ქალაქად მემფისი ითვლებოდა; საშუალო ეგვიპტიდამ სამხრეთისკენ მდებარებდა ზემო ეგვიპტე, რომლის სატახტო ქალაქი იყო თები.

ეგვიპტე, როგორც ამბობს საბერძნეთის უძველესი მეისტორიე ჰეროდოტე გარიკარნახელი, რომელმაც ეგვიპტე დაი-
არა და აღწერა, „ნილოსის საბოძკარა“. მართალიც არის: ეგ-
ვიპტეში თუ რამე მოდიოდა, მხოლოდ ნილოსის წყალობით.
მკაათვეში ამოდენა მდინარე საშინლად მოდიდდებოდა, ნა-
პირებიდამ გადმოვიდოდა და თავის გარშემო მდებარე ალაგებს
სულ დაჰფარავდა. მცხოვრებლები მალლობ ალაგებზედ შეი-
ხიზნებოდნენ ხოლმე. მთელი ეგვიპტე ამ დროს ერთ დიდ
ზღვას წარმოადგენდა. ქრისტეშობისთვეში-კი ნილოსი ისევ და-
პატარავდებოდა, ნოყიერ შლამს მინდვრებზედ ტოვებდა და
ამიტომაც მიწა ყოველისფერ მოსავალს ძალიან უხვად იძლე-
ოდა; წელიწადში მოსავალი ორჯელ მოდიოდა. ეგვიპტელები
ნილოსს აღმერთებდნენ და თაყვანსა სცემდნენ; მისი სათა-
ვე-კი არ იცოდნენ სად იყო, თუმცა ბევრჯელ უძებნიათ.
მოგვები-კი ხსნიდნენ—ნილოსი ზეციდამ ვარდება და მისი მო-
დიდების მიზეზი აზიდას*) ცრემლები არისო.

ეგვიპტეში ცხოვრებდნენ კუშიტები—გულ-კეთილი და
მეტად შრომის-მოყვარე ხალხი. ესენი აქ უძველეს დროს აზი-
იდამ მოვიდნენ, გარეკეს ნილოსის გარშემო მცხოვრები შავი
ხალხი, რომელიც თავისი ცხოვრებით პირუტყვებისაგან ბევ-
რით არაფრით განირჩეოდა, და მათ ალაგას თვითონ დაბინა-
დრდნენ. აქ კუშიტები ჯერ ცალ-ცალკე თემებად ცხოვრობ-
დნენ; თვითეული თემის უფროსი იყო ქურუმი**); შემდეგ
ქურუმების უფროსობა მოისპო და ერთი სამეფო დაარსდა.
პირველი ფარაონი, რომელიც გარდმოცემას დახსომებია, იყო
მენესა. ის მეფობდა ხუთი ათას წელს ქრისტეს წინეთ. მენეს-
მა ააშენა მანოფრე ანუ მქმფისი და თავის სატახტო ქალაქად

*) იზიდა იყო ხელოვნების დამაარსებელი ღმერთი.

***) ეგვიპტელების მღვდელი.

გახალა. მემფისის გარშემო მენესმა გააკეთა დიდი ბოგირები, რომლებიც დღესაც-კი არსებობენ კოშეიშის ბოგირების სახელით. მენესის გამეფებამდე ეგვიპტის უპირველესი ქალაქი იყო ონი, რომელმაც მის დროს თავისი მნიშვნელობა დაჰკარგა. ამ გვარად მენესმა დაარსა სამეფო, რომელიც ოთხი ათასი წელი ისტორიულ ასპარეზზედ მოქმედებდა. ამ დროს განმავლობაში მის ტანტზედ გამოიკვალა ოც-და-ათი დინასტია, ე. ი. სამეფო გვარეულობა. ამ დროს ჰყოფენ სამ ნაწილად: ძველ სამეფოდ—პირველი დინასტიიდან მოკიდებული მეთერთმეტემდე; საშუალო სამეფოდ—მეთერთმეტე დინასტიიდან დაწყებული ქოჩათ-მავალთა შემოსევამდე და ახალ სამეფოდ—ქოჩათ-მავალთა შემოსევიდან სპარსეთის მფლობელობამდე. ამ გვარი დაყოფაცოტა უხერხულია, რადგანაც ეს თვით ეგვიპტის ისტორიის მსვლელობას არ შეესაბამება; ამიტომ საფრანგეთის მეცნიერი მასპერო ამ ხანას ასე ჰყოფს:

1. მემფისის ხანა (1—10 დინასტია).
2. თების ხანა (11—20 დინასტია). ეს ხანა იყოფა ორ ხანად: ა. ძველი თების სამეფო (11—15 დინასტია) ქოჩათ მავალთა შემოსევამდე და ბ. ახალი თების სამეფო (16—20 დინასტია) ქოჩათ მავალთა შემოსევიდან.
3. საისის ხანა (21—30 დინასტია). ეს ხანა იყოფა ორ ხანად: ა. საისის პირველი ხანა (21—26 დინასტია) სპარსელთ შემოსევამდე და ბ. საისის მეორე ხანა (27—30 დინასტია) სპარსელების შემოსევიდან.

როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ, მენესმა ააშენა ქალაქი მემფისი; ეს ქალაქი მან შესწირა ღმერთს ჰტას, რომელმაც უწოდა ამ ქალაქს მეორე სახელი — აკუპტა: აქედამ ბერძნებმა თვით მხარეს დაარქვეს ეგვიპტე. ძველმა სამეფომ 2000 წელი გასძლო. ამ დროის ნაშთი არის მემფისის ახლოს მეორე დინას-

ტიისაგან აშენებული ჰიკამიდა*). მენესის გამეფებიდამ მთელი ეგვიპტის განათლება მემფისსა და აბიდოსს შუა დამყარდა. მემფისში მეფენი ცხოვრებდნენ, აქვე აღორძინდა და გაძლიერდა ხელოვნება. დანარჩენ ალაგებს მნიშვნელობა არა ჰქონდათ; ისინი უვიცობის წყვედიადში იყვნენ გახვეული.

მეორე გამოჩენილი მეფე იყო მეოთხე დინასტიაში მენკჰი. მისი სარკოფაგი**) ამ საუკუნეში იპოვეს, მაგრამ როცა გემით ინგლისში მიჰქონდათ, პორტუგალიის ნაპირებთან გემი დაიმსხვრა და სარკოფაგიც ზღვაში დაიღუპა.

მემფისის ხანაში უმთავრესი ალაგი სამხედრო წოდებას ფჭირა; ადგილ-მამული მას ეკუთვნოდა, ის სრული პატონი იყო, დანარჩენი ხალხი-კი მისი მონა, რომელსაც მიწა უნდა დაემუშავებია და თავისი ოფლით ის ერჩინა. დაბალი ხალხი ძალიან შევიწროებულ და აუტანელ მდგომარეობაში იყო; სამხედრო წოდების გარდა, რომელიც კისერზე აჯდა, ფარაონებიც შეუბრალებლად სულს ართმევდნენ: თითო პირამიდას თითქმის უხელსამწყობ-იარაღოთ ნახევარი მილიონი ხალხი ოცდაათი წლის განმავლობაში აშენებდა. რისთვის იკარგებოდა ამდენი შრომა და ჯაფა? რისთვის უნდოდათ ამოდენა შენობები? მხოლოდ ყოყოჩი ფარაონების თავმოყვარეობისათვის. შევიწროებულმა ხალხმა ბოლოს მოთმინება დაჰკარგა და აჯანყდა. ამ დროდამ მოკიდებული 500 წლის განმავლობაში ეგვიპტის შესახებ თითქმის არავითარი ცნობები აღარა გვაქვს.

2500 წლის წინეთ ქრისტეს დაბადებამდე ეგვიპტის ისტორიაში ახალი-თების ხანა დაიწო. დიდი ხნის პირველობის შემდეგ მემფისმა თავისი მნიშვნელობა დაჰკარგა და მისი ალაგი

*) პირამიდა დიდი თავმწვეტი შენობაა, რომელიც ეგვიპტეში იცოდნენ.

**) სარკოფაგი—კუბოს მზგავსი.

თებმა დაიჭირა. თებმა სამასი წელი იმოქმედა ოსტორიულ ასპარეზზედ; ეგვიპტის ოსტორიაში ეს დრო საუკეთესო ხანად ითვლება. ამ დროს ეგვიპტის სამზღვრებმა ძალიან შორს გაიწია. მეურნეობა გავრცელდა; ხელოვნებამ და მწიგნობრობამ წინ წაიწია. ეგვიპტის ანბანი იყო სურათული; სურათული წერა სამ გვარი იყო: იეროგლიფური, იეროტიუფი და დემოტიუფი; ორი პირველი დარჩენილია სხვა-და-სხვა ძეგლებზედ, უკანასკნელი ნაწერი-კი პაპირუსის*) ქალაქზედ. ამ დროს გამოიჩინეს ეგვიპტელებმა მთელი თავისი სიბრძნე და ნიჭი; ამის შემდეგ ისინი წინ აღარ წასულან. ამ ხანას კაცობრიობის მოშვალზედ დიდი გავლენა ჰქონდა. თების ხანაში შესანიშნავი მეფე იყო ამონემხატ III. ის კარგი იყო, როგორც მეომარი და მტრის პასუხის გამცემი, მაგრამ ამავე დროს კარგი მმართველიც იყო და სწავლა-განათლების პატივის-მცემელი და მიმდევარი.

ეგვიპტის სამზღვრები მან ძალიან გააგანიერა და დაამარცხა მრავალი წვრილი ხალხი; რომელიც ეგვიპტეს მოსვენებას არ აძლევდა. ყველაზედ შესანიშნავი არის მისგან გაკეთებული მიწის ტბა. როდესაც ნილოსი აღიღდებოდა და ნაპირებიდამ გადმოვიდოდა, ეს უშველებელი ხელოვნური ტბა წყლით ივსებოდა. ამ გვარად წყალი ინახებოდა და, თუ, ვინიცობდა, მეორე წელს ნილოსი საკმაოდ არ აღიღდებოდა, მაშინ ამ ტბის წყალს მიუშვებდნენ მინდვრებს და გოლვისაგან რთარავდნენ. გარდმოცემის სიტყვით შუა ტბაში ორი პირამიდა იყო აშენებული; ერთზედ უშველებლად გამოქანდაკებული იყო ამნემხატი, მეორეზედ მისი მეუღლე. შესანიშნავია აგრეთვე ხელოვნების მხრივ და უზრმაზრობით ამნემხატ მესამის სასახლე-ლაბერანტი, ტბის ზღმოსავლეთით. ის შეიცავდა სამი ათას

*) ერთნაირი წყლის ბალახია ეგვიპტეში.

ათასს; ნახევარი მათგანი მიწური იყო. ამ სასახლეს ერქვა ჯაბერაგუნატი, რომელიც ბერძნებმა ლაბირინთად გადააკეთეს. ჰეროდოტის სიტყვით მთელი საბერძნეთის ყველა სასახლეები და შენობანი ამ ერთ ლაბირინტს ვერ შეედრებოდა.

თების ხანას მემფისის ხანასთან შედარებით ერთი ნაკლი აქვს: ამ დროს დაბალი ხალხის მდგომარეობა ვუარესი და უფრო აუტანელი გახდა. ბატონებს ძალა და უფლება თანდათან ემატებოდათ და საწყალ დაბალ ხალხს აღარაფრით აღარ ზოგავდნენ.

2300 წელს პალესტინაში მოვიდნენ ურბები, განდევნეს იქიდან კუშიტები და შემდეგ ეგვიპტეს შემოესივნენ; ააოხრეს ჩრდილო ეგვიპტე და გიქსების სახელით აქ 500 წელი ბრძანებლობდნენ. 1700 წელს თებში მათ წინააღმდეგ აჯანყება მოხდა. გიქსები დამარცხდნენ; ზოგი მათგანი პალესტინაში დაბრუნდა, დანარჩენი ეგვიპტელებმა მონებად აქციეს. პალესტინაში მობრუნებულმა გიქსებმა ეგვიპტიდან სწავლა-განათლება მოიტანეს და თავის სამშობლოს მოჰფინეს.

გიქსების შემდეგ ეგვიპტის ისტორიაში საისის ხანა იწყება. ამ ხანამ განსაკუთრებით თავისი ხელოვნებით გაითქვა სახელი. მშვენიერ სანახაობას წარმოადგენდნენ სასახლეები და ეკლესიები. ამ ხანაში შესანიშნავია მკმნონის უშველებელი ალაფა*), რომელიც მზის ამოსვლისას მწუხარედ ყვირილს დაიწყებდა ხოლმე. საისის ხანაში შესანიშნავი ფარაონი იყო ფუტქეს III (1600 წლიდან). მას ომი ძალიან უყვარდა; მის დროს ეგვიპტის სამფლობელოში შედიოდა ეთიოპია, არაბეთი, მთელი სირია, ფინიკია, ბაბილონი და ასურეთი. მთელი თავისი სიცოცხლე მან განუწყვეტელ ბრძოლაში და სისხლის ღვრაში გაატარა და ისე გააძლიერა ეგვიპტე, როგორც ის

*) გამოქანდაკებული სახე.

არაოდეს არ ყოფილა, არც მანამდის, არც მის შემდეგ. მშვიდობიანობის დროს ფუტმეს III თავის სამეფოს გალამაზებას უნდებოდა; მრავალ მშვენიერ შენობებს აშენებდა და წინაპრებისაგან დაწყებულსაც ამთავრებდა. ამ ფარაონის სიკვდილის შემდეგ ეგვიპტეში დიდი უწყეს-რიგობა ასტყდა; მტრებმა ამით ისარგებლეს და ეგვიპტეს ბევრი ალაგი ჩამოაცალეს. 1400 წელს გამეფდა რამზეს ანუ სეზოსტრის II. მან მტრებს პასუხი გასცა და წართმეული ადგილები უკან დაიბრუნა. გარდმოცემის სიტყვით რამზეს II თავის ომების დროს იმერეთშიაც შემოვიდა და აქ თავისი ჯარის ნაწილი დასახლდა; ამ ჯარის ნაწილიდამ წარმოსდგნენ კალხნი და ალაგსაც კალხნიდა დაერქვაო. ჰეროდოტის დროს კოლხიდაში შედიოდა ეხლანდელი სამეგრელო და იმერეთისა და გურიის რამოდენიმე ნაწილი, სადაც ქართველები ცხოვრობდნენ. ჰეროდოტი ძველი გარდმოცემით ხელმძღვანელობს და ამბობს, ეხლანდელი კოლხიდელები წარმოსდგნენ ეგვიპტელებისგან, რომელნიც აქ სეზოსტრისმა (რამზეს II) დასახლდა; დამამტკიცებელ საბუთად მოჰყავს მოშავო ფერი, ხუჭუჭი თმა და წინადაცვეთა, რომელიც ჰეროდოტის სიტყვით მხოლოდ ეგვიპტელებმა, ეთიოპელებმა და კოლხიდელებმა იცოდნენ.

მაგრამ ეს საფუძვლები საკმარისი არ არის, რადგანაც მოშავო კანისა და ხუჭუჭი-თმიანი ხალხი თვით ჰეროდოტმაც მრავალი იცოდა კოლხებს გარდა; წინადაცვეთაც ძველად ეგვიპტელებსა და კოლხიდელებს გარდა სხვამაც ბევრმა იცოდა. შეიძლება, რამზეს II-მ თავის ჯარის ნაწილი მართლაც დასახლა კოლხიდაში, მაგრამ შედარებით მკვიდრ მცხოვრებთან ეს ნაწილი ძალიან ცოტა იყო და, როგორც ცალკე ერი, მალე მოისპო.

გარდა ამისა ძველად ჯაჯებს ზოგი კოლხებს უძახდა, ზოგი ლაზებს, ამიტომ საფუძველი გვაქვს უიფიქროთ, რომ ლაზები

და კოლხები ერთი და იგივე ხალხი იყო; ლაზები ქართველები იყვნენ და დღესაც არიან, როგორც ლინგვისტიკამ დაამტკიცა; მაშასადამე, იგივე ლაზ-კოლხნიც ქართველები უნდა ყოფილიყვნენ, ძველადაც და პეროდოტის დროსაც, და არა ეგვიპტელნი. ორსავე შემთხვევაში პეროდოტის აზრი შემცდარია: რამზეს II-მ დაასახლა თუ არა კოლხიდაში ეგვიპტელნი, ამას ჩვენთვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, რადგანაც ისინი მოისპნენ მალე, როგორც კერძო ერი, და კოლხიდელებს ამიტომ წინაპრობას ვერ გაუწევენ. ძველი კოლხები ცალკე ერი არ ყოფილა, არამედ ისინი იყვნენ იგივე ლაზები; ლაზები ქართველები არიან და, მაშასადამე, კოლხნიც ქართველები უნდა ყოფილიყვნენ.

რამზეს II-ე ვაჟკაცობის გარდა შესანიშნავი მმართველი იყო. ეგვიპტე მან გაამშვენებინა და მრავალის საუცხოვო შენობებით მოართო. ეგვიპტეში და ნუბიაში, როგორც მარიეტტი ბრძანებს თავის „Histoire d'egypte“-ში, ისეთი ნანგრევი არ მოიპოვება, რომელზედაც რამზეს II-ის სახელი არ იყოს. რამზეს II-ის დროს პოეზიაც აყვავდა, მაგრამ ის წრფელი არ არის, თავისუფალი შემოქმედება აკლია და მისი ერთად ერთი საგანი არის რამზეს II-ის ქება-დიდება. დაბალ ხალხს მაინც არა ეშველა-რას; მისი მფარველი და შემბრალე არავინ იყო. ყველას განუსაზღვრელი ბატონი ფარაონი იყო. ხალხი მას აღმერთებდა; ეკლესიებში მისი კერპების წინ მსხვერპლი იწირებოდა, ეგვიპტეში ფარაონს ეკუთვნოდა მიწის მესამე ნაწილი; დამონებულ ხალხზედ დადებული ხარკი ხომ სულ მძის იყო. ფარაონი ყოველთვის ერთსა და იმავე დროს ღვებოდა, სადილობდა, ბანაობდა და იძინებდა. ფარაონის ხელქვეითი იყო სამხედრო წოდება, რომელიც მისის ბრძანებით სამეფოს ჰმართავდა. ზოგი მათგანთ სსახლეში ვეზირობის დანიშნულებას ასრულებდა, სხვები ვინ ოლქებს ჰმართავდნენ.

ეგვიპტელების საომარი იარაღი იყო შვილდ-ისარი, შუბი, ხანჯალი, ფარი და ჩაფხუტი. ეგვიპტეში სამხედრო სასწავლებლებიც-კი იყო. სამხედრო პირებს ჯამაგირა არ ეძლეოდათ, მაგრამ მათ ჰყავდათ მრავალი ყმა და ადგილ-მამულის მეორე წილიც მათ ეკუთნოდა. ადგილ-მამულის მესამე წილი იყო ქურუმებისა, რომლებიც ეგვიპტეში ცალკე წოდებას შეადგენდნენ. ისინი დიდ პატივში იყვნენ და დიდი გავლენა და მნიშვნელობაც ჰქონდათ. ყოველ ორ ღლეში მათ თავი და წარბები უნდა ეპარსათ, ემარხულათ და ღლეში ორჯელ ებანავათ. თევზისა და ღორის ხორცის ჭამის ნება არა ჰქონდათ. ეგვიპტეში, გარდა ქურუმებისა, ყველას უფლება ჰქონდა რამდენიმე ცოლის შერთვისა; სამხედრო წოდებას და ქურუმებს ერთმანეთში ნათესაობრივი კავშირი ჰქონდათ; გლეხებს-კი ისე უყურებდნენ, როგორც პირუტყვებს. მათ არავითარი უფლება არა ჰქონდათ და უადგილ-მამულონი იყვნენ; ბატონების მამულს ამუშავებდნენ, მოსავალის უმეტეს წილს ბატონს აძლევდნენ, მცირედი ნაწილი-კი მათი იყო.

რამზეს II-ის შემდეგ მოგვება*) მთელი ქვეყნის უფროსობა თვითონ იგდეს ხელში. სარწმუნოება, სწავლა-განათლება, მეცნიერება და ხელოვნებაც მათ ხელში იყო და ამიტომ ისინი სრული ბატონები იყვნენ.

ეგვიპტეში გავრცელებული იყო გეომეტრია, ექიმობა, გეოგრაფია და ვარსკვლავთ-მრიცხველობა. წელიწადს იქ ჰყოფდნენ თორმეტ თვედ, თვეს სამ ნაწილად; ღლე და ღამე ოცდა-ათხი საათისაგან შესდგებოდა; ყოველ წელიწადს ისინი უმატებდნენ ხუთ ღლეს. ამ გვარად მათი გამოკვლევით წელიწადი თითქმის იმხელა იყო, როგორც ეხლა. ეგვიპტეში ყველაზედ უფრო ცნობილი და მნიშვნელოვანი ვარსკვლავი იყო

---

*) მოგვიჩვენებენ ქურუმთა, აგრეთვე ვარსკვლავთ-მრიცხველი.

საპტი; მოგვები მის მოძრაობას დიდის ყურადღებით ადევნებდნენ თვალს, რადგანაც წყალ-დიდობის მოახლოებას მისით გებულობდნენ. ექიმობა ძალიან იყო გავრცელებული; აქ იყვნენ თვალის ექიმები, კბილის, შინაგანი ავადმყოფობის და სხვა. ყველაზედ უფრო-კი თვალის წამლობა იყო შემუშავებული, რადგანაც ეგვიპტეში თვალის ტკივილი ძალიან გავრცელებული იყო. ეგვიპტეში მწერლობა ადრე აღორძინდა, მაგრამ ყველაზედ უფრო სასულიერო მწერლობა იყო განვითარებული. ჩვენამდე მოატანა მათმა „მიჯგაფებულთა წიგნმა“, რომელსაც თვითოეულ მუმას*) ჩაატანდნენ ხოლმე. ის შეიცავს ლოცვებს და დარიგებებს, რომლებიც მიცვალებულს საიქიოს დასჭირდებოდა. მიცვალებული სათითაოდ ჩამოუთვლის ღმერთს ოზირისს მას, რაშიაც დანაშაული არ მიუძღვის: „შიმშილით არავინ მომიკლავს, არავინ ამიტირებია, არავინ მომიკლავს, არც მკვლეელი წამიქეზებია, სიცუდკაცე არ ჩამიდენია, ეკლესიები არ გამიცარცვავს და მრავალი სხვ...“ ამ გვარად, როგორცა ჰხედავთ ამ პატარა ალაგიდამ, მიცვალებული მხოლოდ მას ამბობს, რაც არ ჩაუდენია, იმის შესახებ-კი, თუ რა კეთილი საქმეები მიუძღვის, ხმას არ იღებს.

ეგვიპტელები ძალიან ღვთის მოყვარე ხალხი იყო. მათის გარდმოცემით უწინარეს ყოვლისა იყო ერთი დიდი ზღვა—ნუ, რომლის ძირშიაც იყო ყოველივე იმისი თესლი, რაც ეხლა ქვეყანაზედ არსებობს; ყველაზედ უმაღლესი ზღვიდამ ამოვიდნენ ღმერთები და მათ ყოველივე გააჩინესო. უმათვრესი ღმერთი იყო მზე, რომელსაც ზემო ეგვიპტეში ოჰსის ანუ ამონს უწოდებდნენ, საშუალო ეგვიპტეში—ფტას, ქვემო ეგვიპტეში—ოზირისს. ეს მამა ღმერთი იყო არსებით ერთი, გონიერი და მიუწლომელი, ცისა და ქვეყნის შემოქმედი; ის ყოველ

*) სხვა-და-სხვა წამლებით შეზავებული მიცვალებულია.

თვის იყო და დასასრული არა აქვს. ის არის სამება: მამა ღმერთი, დედა-ღმერთი და ძე ღვთისა. ამ გვარად მათ თითქმის იგივე წარმოდგენა ჰქონდათ უზენაეს არსებაზედ, როგორც ეხლა ჩვენ. ოზირისი იყო ყოველივე კეთილისა და სწავლავანათლების ღმერთი; მას ჰყავდა ძე გაქმანუტი. სატა მისი მოსისხლე მტერი იყო. ძმამ ტაფონმა ოზირისი მოჰკლა, აჰკება და ქვეყანაზედ გადმოყარა. ამის შემდეგ ოზირისი საიქიოს გადასახლდა. ეგვიპტელებს სულის უკვდავება სწამდათ, თუმცა სული მათ ცოტა სხვანაირად ეყურებოდათ, ვიდრე ჩვენ: მათის აზრით ყოველი ადამიანის სული იყო იგივე ადამიანი, რომელსაც თავიც ჰქონდა, ტანიც, ხელებიც, ფეხებიც, მაგრამ უხილავი-კი იყო; ამ გვარად ყოველი ადამიანი ნამდვილად ერთი-კი არა, ორი იყო: ხილული და უხილავი. მიცვალებულის სული ნავით საიქიოს გაემგზავრებოდა და წარსდგებოდა მსაჯულების წინაშე: მსაჯულებად იყვნენ ოზირისი და მისი ხელქვეითი ორმოც-და-ორი ღმერთი. ცოდვებსა და კეთილ საქმეებს სულის გული ან სინიდისი აღიარებდა; მსაჯულები ამას ჰეშმარტებისა და სამართლის სასწორზედ ასწონდნენ და ცოდვა-მადლის სიმძიმის მიხედვით თავის მსჯავრს დასდებდნენ. ცოდვილი სული მიდიოდა ჯოჯოხეთში, სადაც ის უწმინდური საქმლით იკვებებოდა... ათას გვარი ტანჯვა-წვალებისა და დამცირების შემდეგ ის ისევ ქვეყანაზედ დაბრუნდებოდა და რომელიმე უწმინდური პირუტყვის გვამში შედიოდა. ბოლოს სული ისევ თავის ტანს დაუბრუნდებოდა. ამიტომ ეგვიპტელები მიცვალებულებს შეჰმურავდნენ ხოლმე, ესე იგი სხვადა-სხვა წამლებით შეაზავებდნენ, რომ სულის მობრუნებამდე ტანი არ წამხდარიყო და შენახულიყო. ამ გვარს შემურულ მიცვალებულს ჰქვია მუმა.

მართალ სულს ღმერთები უკვდავების წყლით ასხურებდ-

ნენ; ის მეტს ცოდნას და ძალას იძენდა და შემდეგ თვით ოზირისს შეუერთდებოდა.

ეგვიპტელები თითოეულ ღმერთს რომელიმე პირუტყვს შესწირავდნენ და ამ ღმერთს თავის პირუტყვიანა ჰხატავდნენ ხოლმე, როგორც ჩვენ—მოციქულებს. დროთა განმავლობაში ეს შესწირული პირუტყვებიც ღმერთებად იქცეოდნენ ხოლმე. სხვა-და-სხვა ალაგას სხვა-და-სხვა პირუტყვს სცემდნენ თავჯვანს, მაგრამ მთელს ეგვიპტეში ერთნაირ პატივსა, სცემდნენ ხარს—აჰსისს. აპისი ითვლებოდა ოზირისის სულად; ის იყო მემფისის სამლოცველო ეგუტერში. ის უნდა ყოფილიყო სულ შავი, მხოლოდ შუბლზედ თეთრი ნიკორა ჰქონოდა. როცა მას ოც-და-ხუთი წელი შეუსრულდებოდა, მოგვები წმინდა აუზში დაახრჩობდნენ. მის სიკვდილს მთელი ეგვიპტე საშინელების ტირილით და მწუხარებით ჰგლოვდა, სიკვდილის შემდეგ ის ოზირისს უერთდებოდა და ამიტომ ამის შემდეგ მას უწოდებდნენ ოზირის-აჰსისს. თავდაპირველად მათ ცალკე საფლავებში მარხავდნენ. რამზეს მეორის დროდამკი დაუწყეს მარხვა ერთ სასაფლაოში, რომელიც 1815 წელს მეცნიერმა მარიეტტიმ იპოვა. როცა ეგვიპტელები მეორე აპისს ნახავდნენ, მაშინ განუსაზღვრელ ღვინისა და ქვიფს დაიწყებდნენ ხოლმე.

რამზეს II-ის შემდეგ ეგვიპტე ოთხასი წლის განმავლობაში, თითქმის ათას წლამდე ქრისტეს წინედ, დამოუკიდებელ სახელმწიფოს შეადგენდა, მაგრამ ეს ხანა მაინცა და მაინც არაფრით არის შესანიშნავი, გარდა რამზეს III-ისა, რომელიც II-ეს მოგაგონებდათ. მან გაიმარჯვა სირიაში, მისი ხომალდები საბერძნეთამდე მიდიოდნენ. ეს იყო ეგვიპტის ძლიერფარაონების უკანასკნელი წარმომადგენელი; მან აღადგინა ეგვიპტის სამეფო იმ სახით, როგორც ის იყო ერთი საუკუნის წინეთ, რამზეს II-ის დროს. მაგრამ ამავე დროს ეგვიპტე სრულიად მოიქანცა და მოიღალა; ფუტმას III-ის დროს ეგვიპ-

ტე ჯერ ყმაწვილი იყო, ძალ-ღონით აღსავსე, ამიტომ მას ბრძოლა უყვარდა, ბრძოლის ველზედ ვარჯიშობა სწყუროდა; ეხლა-კი ის მოღალეული, დაქანცული და სიბერეს გარდასული მშვიდობიანობისაკენ მიისწრაფოდა, რომ თავის დიდების უმაღლეს წერტილზედ წყნარად და შეუშფოთებლად სული დაეღლია. რამზეს III-ის შემდეგ ეგვიპტე დაეცა. დასავლეთიდან მტრები წამოიშალნენ და ეგვიპტეს ცარცვა-გლეჯა დაუწყეს. ამ დროს აღმოსავლეთში ორი დიდი სამეფო გაძლიერდა: ასსურეთა და უჩაასტანი. თვით ეგვიპტეში არეულობა ასტყდა: მოგვებმა ფარაონებს უფლება წაართვეს; ქურდობა და ავაზაკობა გაძლიერდა. ეგვიპტელი ქურდობის ვუარს არც ეხლა ამბობს; შემთხვევის დროს ის ისეთ ნივთებსაც-კი მოიპარავს, რაც მისთვის სრულებით გამოუსადეგარია. ძველ ეგვიპტეში-კი ქურდობა უფრო გავრცელებული იყო. რადგანაც მიცვალებულებს მრავალ ოქროსა და ძვირფას ნივთებს ჩააყოლებდნენ ხოლმე, ამიტომ ქურდობის უმთავრესი სარბიელი სასაფლაოები იყო; ავაზაკების მთელი ბრბოები დადიოდნენ, დასაფლავებულ მდიდრებსა და ფარაონებს მიწიდან იღებდნენ და ცარცვავდნენ. ეგვიპტე ნაწილ-ნაწილად დაიყო; ეთიოპიამ შეადგინა ძლიერი სამეფო; მისი სატახტო ქალაქი—მეკო, სიმშვენიერით და განათლებით ბერძნებსაც-კი ანცვიფრებდა. სხვა ოლქებიც განთავისუფლებას და დამოუკიდებლობას ცდილობდნენ. ფარაონი საისში იმყოფებოდა და საქმისათვის ვერაფერი მოეგვარებია.

700 წელს ქრისტეს წინეთ ეთიოპიის მეფე შაბაკუ ბრძოლით საისამდე მივიდა, ფარაონი ბოკენჩანფი ტყვედ შეიპყრო და დასწვა. ამის შემდეგ 50 წელი ეგვიპტე ეთიოპიის ხელში იყო. შაბაკუ ეგვიპტელებს კარგად ეპყრობოდა; მათ წარმომადგენლებს და გამოჩენილ პირებს დიდ პატივსა სცემდა, მაგრამ სამაგიეროდ სასტიკათ თვალყურს ადევნებდა და მათგან

სრულს მორჩილებას თხოულობდა. ხალხის კეთილ-დღეობისათვის ბევრსა ზრუნავდა; საქარავნო გზები შეაკეთა, მრავალი ახალი არხები გაიყვანა, განაახლა ძველი დაქცეული ეკლესიები და აღადგინა ამოშლილი წარწერები. სიკვდილით სასჯელი მოსპო; მის ნაცვლად დამნაშავეს რაიმე მუშაობაში უნდა მიეღო მონაწილეობა; ამის გამო აღარც სიკვდილით ისჯებოდა ვინმე და მუშა ხალხიც ბევრი ჰყავდა სახელმწიფოს. ამ გვარის მოქმედებით მან მთელს ეგვიპტეში დიდი სახელი და პატივი მოიხვეჭა. ამ დროს ასურელები იმდენად გაძლიერდნენ, რომ მთელი სირია და პალესტინა დაიპყრეს. მათი მეფე საზგონი ეგვიპტეს შემოესია, ეთიოპები დაამარცხა, მემფისი და თები გაცარცვა, ტყვეები თავის სატახტო ქალაქ ნინევიასი წაიყვანა, ეგვიპტე-კი 12 ნაწილად დაყო და თორმეტ ერისთავებს ჩააბარა. ერისთავთა შორის ყველაზედ გონიერი და გამჭრიახი იყო საისში დამწვარი ფარაონის ჩამომავალი—ჰსამეტისი. ბერძნების შემწევობით, რომლებიც ამ დროს ნილოსის პირში მოვიდნენ, მან დაამარცხა 11 ერისთავი მემფისის ახლოს, განდევნა ასურელნი და ეთიოპნი და დაარსა 666 წელს საისის სამეფო. ის დიდის გულმოდგინებით შეუდგა თავისი აოხრებული სამოფოს აღდგენას და კიდევ მიაღწია თავის მიზანს; ამ მხრივ ის იგივე იყო ეგვიპტისათვის, რაც მუჟე დაკით აღმაშენებელი საქართველოსათვის. ეგვიპტე მალე გამობრუნდა; სწავლა-განათლება და ხელოვნება ძველებურად აბიბინდა. ჰსამეტისს კარგი განწყობილება ჰქონდა ეთიოპებთან, ასურელებთან და ბერძნებთან; ის განსაკუთრებით დიდ პატივსა სცემდა და აფასებდა ბერძნებს; მათ უხვად ასაჩუქრებდა, კარგ ადგილებს აძლევდა; მათ მასწავლებლად იჭერდა და ეგვიპტელ ყმაწვილებს ბერძნულსა და ვაჭრობას ასწავლებინებდა. ბერძნებიც ეგვიპტის სწავლა-განათლების სიძველითა და სიმართლით განცვიფრებულნი იყვნენ. ეგვიპტე გარდაიქცა განათლე-

ბის სალოროდ, სადაც საბერძნეთის გენიოსებმა—სოლონმა, ჰითაგორმა, პლატონმა,—სიბრძნე და მეცნიერება შეისწავლეს. თვით ეგვიპტელები-კი ბერძნებს ზიზღითა და ეჭვის თვალით უყურებდნენ. საზოგადოთ ეგვიპტელებს კარგი განწყობილება ჰქონდათ ყველა იმ ხალხთან, რომლებსაც უძველესი დროიდანვე იცნობდნენ, როგორც, მაგალითად, ფინიკელებს, ურბებს და თვით ასურელებსაც-კი, მაგრამ ბერძნები-კი სძულდათ და მათი არა სწამდათ-რა. თუ რამდენათ სძულდათ ეგვიპტელებს ბერძნები, ამას შემდეგი გარემოება ნათლათ ამტკიცებს: როცა ჰსამეტოიხმა თავის მცველებად ბერძნები დანიშნა, მაშინ ორას ათასმა ეგვიპტელმა მეომარმა სამშობლოს თავი დაანება და ეთიოპიაში გადავიდა; ჰსამეტოიხმა ეს გვიან გაიგო, მაგრამ მაშინათვე დაედევნა უკან, დაეწია და თითქმის ატირებულმა შესთხოვა, თქვენს ღმერთებს და ცოლშვილს ნუ დატოვებთო. ერთმა ჯარის კაცმა უზრუნველათ უპასუხა, საცა უნდა ვიყოთ, ცოლშვილს ყველგან ვიშოვითო. ფარაონი ბევრს ეხვეწა, მაგრამ ისინი არ დაბრუნდნენ და ეთიოპიაში გადავიდნენ, სადაც მეფემ (იქაურმა) ისინი დიდის სიხარულით მიიღო. ამ შემთხვევამ ეგვიპტეს საშინელი ზიანი მისცა: უამისოდაც დასუსტებულ ეგვიპტეს ეხლა სრულებით გამოეცალა ძალა. ნინეფია დაეცა, მაგრამ დაუძლიურებულმა ეგვიპტემ ამით ვერ ისარგებლა თავის დამოუკიდებლობის აღსადგენათ და გასაძლიერებლათ. § 11 წელს ჰსამეტოიხმ გარდაიცვალა და სრულიათ ეგვიპტის ტახტზე ავიდა მისი შვილი ნეხაო II. ნეხაო II ეგვიპტელს არა ჰგავდა, მას მეტათ უყვარდა ვაჭრობა და მრეწველობა და მათ გაძლიერებისათვის ბევრსა ზრუნავდა. მან ზღვაზედ მშენიერი გემები გამართა და ვაჭრობის გავრცელებასათვის სამი წლის განმავლობაში მთელს აფრიკას ზღვით გარს შემოუარა. ამ დროს ბაბილონმა ასურეთი დაამარცხა, ამით ნეხაომ ისარგებლა და აზიის ადგილები ისევ დაიბრუნა.

მაგრამ გავიდა ამის შემდეგ სამი წელიწადი და ნებაო 604 წელს გარგამიშთან ნახუქუდონოსორმა დაამარცხა. ნებაო II-ის შემდეგ ეგვიპტეში გამეფდა ამაზისი, რომელიც უფრო ბერძენსა ჰგავდა, ვიდრე ეგვიპტელს. ცოლად ბერძნის ქალი შეირთო, ბერძნებს დიდ პატივსა სცემდა და საბერძნეთის უმთავრეს წმიდა ალაგებს ძვირფას შესაწირავებს უგზავნიდა. ამაზისის შემდეგ გამეფდა მისი შვილი ჰსამეტის III. მის დროს სპარსელებმა მთელი წინა აზია დაიპყრეს და ეგვიპტისკენაც გაილაშქრეს. ჰსამეტისი შეებრძოლა სპარსეთის მეფეს კამბიზს ჰელუზიასთან, მაგრამ დამარცხდა და მემფისში გაიქცა; კამბიზი უკან დაედევნა და მემფისი აიღო. ეს მოხდა 525 წელს ქრისტეს დაბადებამდე. კამბიზი ჰსამეტისს ისე მოეპყრო, როგორც ნამდვილ მეფეს, მაგრამ მალე შეიტყო, რომ მის წინააღმდეგ შეთქმულობა იყო, ჰსამეტისზედ ეჭვი შეიტანა, მოაკვლევინა და ეგვიპტის მმართველად სპარსელი არინდესი დანიშნა.

სპარსელები ყოველ გვარ საშუალებას ხმარობდნენ, რომ ეგვიპტელებისათვის ზნე-ჩვეულება, ენა და სარწმუნოება დაეკარგვინებიათ, მათი ეროვნული ნიშან-წყალი მოესპოთ და გადაეგვარებიათ, მაგრამ ეგვიპტელები ისეთის გასაოცარის სიმედგრით იცავდნენ თავის ეროვნებას, რომ მათი ამ გვარი მამულიშვილობა თან აკვირვებს ადამიანს, თანაც მათდამი პატივისცემით ჰვალავს. საზიზღარი ბატონების მოშორებას ეგვიპტელები მრავალჯერ ცდილობდნენ, მეტადრე მეხუთე საუკუნეში ლიბიელებთან და ათონთან ერთად, მაგრამ ტლანქ ძალას ვერაფერი დააკლეს. მამულის ვარამი საფლავში ჩაიტანეს, მაგრამ სამაგიეროთ განწმენდილის სინილისით სიკვდილი მინც შეეძლოთ; უფლება ჰქონდათ, უკანასკნელს ჟამს თამამათ ეთქვათ, მამულისა და ეროვნების გადასარჩენად არასფერი არ დაგვიზოგავსო; მხოლოდ ვაი მის სინილისს და მის უკანასკნელ ჟამს, ვინც ამ უფლებას მოკლებულია! ვაი მას, ვი-

საც უკანასკნელ ჟამს თვისი სინიდისის მხილება ჰკითხავს—
ეროვნული სახის დაცვისათვის და მამულის წარმატებისთვის
რა გააკეთეო, და იმის უნებურათ გული უპასუხებს, არაფერიო.
სპარსელები ეგვიპტეში ორასი წელი ბრძანებლობდნენ, სანამ
ისინი ალექსანდრე მაკედონელმა არ დაამარცხა და ეგვიპტე
თვითონ არ დაიპყრო. ბერძნების შემდეგ ეგვიპტე რომაელებს
ხელში გადავიდა; ეგვიპტელებმა თავისუფლება დაჰკარგეს,
მაგრამ სახელი მათ, რომ თავისუფლებას ეძიებდნენ უკან არ გა-
ატანეს.

ეგვიპტის ცივილიზაციამ უმაღლეს წერტილს თითქმის მე-
მფისის ხანაშივე მიაღწია; აქედამ დაწყებული ალექსანდრე მა-
კედონელამდე ეგვიპტეს წინ დიდი ბიჯი აღარ გადუდგამს, მა-
გრამ რასაც ეგვიპტემ ასე ადრე მიაღწია, კაცობრიობისათვის
დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ბევრი მეცნიერი იმას ამბობს, აღმოსავლეთის ცივილიზა-
ცია რომ არ ყოფილიყო, ევროპა ასე მალე ვერ დაწინაურ-
დებოდაო; აღმოსავლეთის ცივილიზაცია საფუძველი იყო, რომ-
ელზედაც ევროპის ცივილიზაცია აშენდაო; ამ საფუძველში
ეგვიპტის ცივილიზაციას შესამჩნევი ალავი უჭირავს და, მაშა-
სადამე, ევროპის განათლებაში მასაც წილი უდევს.

ეგვიპტე მთელი კაცობრიობის პირველი სასწავლებელი
იყო.

ორიოდე სიტყვა ქალღმის მდგომარეობის შესახებაც. ქა-
ლებს ეგვიპტეში პატივსა სცემდნენ და ძალიან კარგადაც ეპ-
ყრობოდნენ. ის ისეთივე ადამიანი იყო, როგორც მამა-კაცი,
და მასაც იგივე უფლებები ჰქონდა მინიჭებული, რაც მამა-
კაცებს. ქალს ეგვიპტეში სამეფოს მართვის უფლებაც-კი ჰქონ-
და, რის მაგალითიც ეგვიპტის ისტორიაში ბევრია.

ს ე მ ი ტ ე ბ ი .

ბაბილონი, ასურეთი და ქართველთა მცირე აზიაში.

აზიის ისტორიაში ხამიტების შემდეგ პირველ ალაგს სემიტები იჭერენ. სემიტები ტანად კუშიტებზედ მაღალი არიან, ზქელი წვერი აქვსთ, თეთრი კანი, სახე მოგრძო, ცხვირი მოხრილი, — საზოგადოდ ხმელ-ხმელი აგებულებისა არიან. სემიტები ჰამიტებზედ*) კუშიტების შემდეგ გამოვიდნენ. ზოგი მათგანი დასავლეთისაკენ გაემგზავრა და ქალდევეთში დადგა, რომელიც ბაბილონის სამხრეთ ნაწილს შეადგენდა. ზოგი-კი ჩრდილო მესოპოტამიაში შევიდა ასურეთის წინამძღოლობით; ამიტომ ამ ალაგს ასურეთი დაერქვა. დანარჩენი სემიტები-კი არაბეთში და აზაშეთში დაბინადრდნენ.

ქალდეველმა სემიტებმა ბაბილონის სამეფო დააარსეს. აი რას ამბობს გარდმოცემა ბაბილონის დაარსების შესახებ: ერთმა მხედართ-მთავარმა ნინმა თავისი შესანიშნავი ვაჟაკობით და ურიცხვი გამარჯვებით ძალიან შორს გაითქვა სახელი; მან დააარსა აზიაში დიდი საშეფო, რომელიც შეიცავდა ბაბილონს, სომხეთს, სპარსეთს და ყველა ქვეყნებს ხმელთა შუა ზღვიდამ მოკიდებული მდ. ინდამდე. ტიგროსის ნაპირზედ მან ააშენა ქალაქი ნინეპა, რომელიც მალე გაიზარდა, გამშვენიერდა და ერთი უპირველესი ალაგი დაიჭირა. ამის შემდეგ ნინმა ბაქტრიის წინააღმდეგ გაილაშქრა და თავისი ურიცხვი ჯარით ბაქტრიის დედა ქალაქს ეგზატანას გარს შემოერტყა. აქ ის შეხვდა მშვენიერ ქალს სემიტებზედ; მისი სიმამაცით და სიმშვენიერით აღტაცებულმა ნინმა სემირამიდა მოიტაცა, ცოლად შე-

*) პამირი ეხლანდელი ავღანისტანისა და ბუხარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით არის.

იბრთა და თავის მემკვიდრეთ გახდა. სემირამირდამ ააშენა ბა-
ბილონის კედლების სიგრძე ირგვლივ იყო 60 ვერ-
სი, კედელში დატანებული ჰქონდა 250 კოშკი; კედლის სი-
სქე-კრ ისეთ იყო, რომ ზედ ექვსი ეტლი ერთათ თავისუფ-
ლათ გაივლიდა. ყოველივე ამას გარდმოცემა მოგვიტხრობს
მაგრამ ნინი და სემირამირა უფრო მოგონილი გმირები უნდა
იყვნენ, ვიდრე ნამდვილი ისტორიული პირები: ბაბილონი მუ-
ლჩ შესანიშნავ ქალაქად გადაიქცა; ეს ქალაქი-კი არა მთელი
სამეფო იყო, რომელსაც თავისი სიმდიდრით და სიმშვენიერით
ყველა განცვიფრებაში მოჰყავდა. აქედამ მოდირდა საქარავენი
გზები საქართველოში; ასურეთში, მცირე აზიაში, ვილიანის *)
ზღვისკენ და ინდოეთში; ამიტომ აქ ვაჭრობა ძალიან გაფრცე-
ლებული იყო. ბაბილონელები შეტად ამაყი და ჭყუფუნებას-
მოყვარული ხალხი იყო, მაგრამ ამასთანავე სწავლა-მეცნიერებას
მოწიწებით უყურებდნენ და ძალიანაც ეტანებოდნენ. მათ კარ-
გათ იცოდნენ ვარსკვლავთ-მზიციხველობა; წელიწადს ჰყოფდ-
ნენ კვირებად, თითო კვირეს შვიდ დღედ; დროს გასაგებათ
მზის საათსა ხმარობდნენ; ამასთანავე დანამდვილებით გამო-
კვლევდნენ ჰქონდნენ, როდის უნდა ყოფილიყო მთვარის დაბ-
ნელება; ზომა და წონა მათ თითქმის ყველაზედ უმაღლ მოი-
გონეს. ბაბილონიშივე განვითარდა გეომეტრია და ხეოლოგი-
ძღვრება. ბაბილონელებს სწამდათ ღმერთები ბუნა და მდლატა
ბაბლონი სწავლა-განათლებისა და მეცნიერების შუა გული
იყო და ისეთივე დიდი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა,
როგორც ეგვიპტეს. ეს იყო მთელი კაცობრიობის ქალაქი;
ადამიანის ყოველ გვარ ღირსებას და ნაკლებეგანებას აქ ერ-
თად მოეყარა თავი: ერთის მხრივ შაპრონი იყო ფუფუნების
მოყვარული და ზნეობა დაცემული, მეორეს მხრივ განათლე-

*) სხე ეძახდნენ ძველად კასპიის ზღვას.

ბული და მეცნიერებით აღჭურვილი. ბაბილონის გულისათვის ეგვიპტე და ასურეთი ერთმანეთს ებრძოდნენ, არა მე მეკუთვნის და არა მეო. 1600—1300 წლამდე ეგვიპტე ჯობნიდა; მაგრამ ამ დროს ეგვიპტე თანდათან სუსტდებოდა და მხოლოდ მილეთული სანთელივით ხანდახან თუ გამოანათებდა ხოლმე. ასურეთი-კი თავის სატახტო ქალაქი ნინევიათი თანდათან ძლიერდებოდა. ამის გამო 1300 წელს, როცა ეგვიპტეს ასურეთის მოქიშვეობა აღარ შეეძლო, ბაბილონი ასურელების ხელში გადავიდა. ამის შემდეგ ასურეთი კიდევ უფრო გაძლიერდა. 1100 წელს ასურეთში გამეფდა ტუგულტი-ფაჯესარას I. ეს იყო მეტის-მეტად მხნე და მეომარი მეფე.

მან დაიპყრო ჩრდილო სირია და ხმელთა-შუა ზღვამდე მივიდა; ამის შემდეგ მან ბაბილონი დაიპყრო, მაგრამ ბაბილონის მეფე მარდუქნადინასემ თავის სამეფოლამ ასურელები მალე განდევლა.

ტუგულტი-ფაჯესარასის მეფობის დროს მუშენი და ტახჯენი თავის მთა-ადგილილამ წამოვიდნენ და კამშაგენს დაიპყრეს. ამ ქვეყანას ეკავა ტავრის მთები, ტიგროსის სათავეში, დიარბექირამდე. რადგანაც ეს ქვეყანა ტუგულტი-ფაჯესარასს მოხარკე იყო, ამიტომ უკანასკნელმა შემოსეული მტრების წინააღმდეგ გაილაშქრა და მალე განდევნა ისინი. ასურულ ლურსმებრივ წარწერების მიხედვით მუშეებს და ტახალებს მეთორმეტე საუკუნიდამ მოკიდებული მეშვიდე საუკუნემდე, კაპპადოკია, კილიკია და ეფრატის სათავე სჭკრათ. რაულინსონის სიტყვით მუშეებს სირიის ტავრის და კაპპადოკიის უმთავრეს ხალხად ითვლებოდნენ. ნაბუქოდონოსორის დროს-კი (604—561) ტახალები უფრო აღმოსავლეთით ცხოვრობენ. ეზეკიილი იხსენიებს ორ ხალხს—მუშესს და ტუბაღს. ასურულ წარწერებშიაც მუშეი და ტახალი ყოველთვის ერთად იხსენიებიან, როგორც ორი მონათესავე ხალხი. საბერძნეთის ისტორიკოსი ჰეროდო-

ტი იხსენიებს შავი ზღვის პირას ორ ხალხს — მოსხებს და ტიბაჩენებს. ეხლა დამტკიცებულია, რომ ასურული წარწერების მუშკი და ტაბალი, დაბადების მუშქი და ტუბალი და ჰეროდოტის მოსხნი და ტიბაჩენნი ერთი და იგივე ხალხია. მეცნიერებმა ისიც-კი დაამტკიცეს, რომ ეს ორი მონათესავე ხალხი ქართელები იყვნენ.

მუშკი და ტაბალი ასურეთის გაძლიერების დროს დიდ სახელმწიფოს შეადგენდნენ. ისინი მონებით და სპილენძეულობით ფინიკიელებთან ვაჭრობდნენ. ასურელებთან-კი მათ შეუწყვეტელი ომი ჰქონდათ; ხან ამარცხებდნენ მათ, ხან-კი მათი მოხარკე ხდებოდნენ. ისინი მთელი რვა საუკუნის განმავლობაში ებრძოდნენ ასურეთს თავისი ეროვნების დასაცველად. სხვა-და-სხვა პირობებისა გამო ისინი თანდათან ჩრდილოეთისაკენ იწევდნენ, შავი ზღვის მთიან ალაგებში, სადაც მათ შემდეგში ბერძნები მოსხებად და ტიბაჩენებად იხსენიებენ. ჟამთა ვითარებაში ტაბალი შეიცვალა ტუბალად, ტიბაჩად, იბეჩად, იმეჩად; მათ შთამომავლობას შეადგენდნენ იმერნი, ლაზები და ქანები; მუშკი შეიცვალა მოსოხად, მოსხად, მათგან წარმოსდგნენ მესხები. მოსოხნი იდგნენ ვანის ახლოს, სადაც ეხლა ლურსმებრივი წარწერები იპოვეს, რომლებიც ჰეროდოტის ალაროდებულებისაგან (არარატელებისაგან) არის დატოვებული.

ტიბაჩენების ნაწილს შეადგენდნენ მაკრონები, რომლებიც მდინარე ირისის აღმოსავლეთით ცხოვრობდნენ, ტრაპეზუნამდე*). მაკრონები არიან იგივე სანები ან ეხლანდელი ჭანები; ქანები არიან ქართველები, დღესაც ქართულს ენაზედ ლაპარაკობენ და ქართული ზნე-ჩვეულება შეირჩინეს. ქანებს ეკუთვნიან აგრეთვე ჯაზები, რომლებსაც ძველი მწერლები: მემნონი, პლინიოსი, არრიანი და სხვები იხსენიებენ. ლაზების

*) ტრაპეზონი — შავი ზღვის პირას ქალაქია.

ენა გამოარკველიეს გ. როზენმა და ჯენის პროფესორმა ფრ. მი-
ულლერმა; მათის აზრით ლაზების და მეგრელებს ენა ერთ-
მანეთთან ძალიან ახლოს არიან. ტიბარები მცირე აზიისა და
კავკასიის გეოგრაფიაში მე-IV საუკუნის ბოლოს ქრებიან; მათ
შემდეგ იხსენიებიან აბუაჟჯანი; მოსხთა მეზობლად ცხოვრობდ-
ნენ სალანი, რომლებიც ქართველთა ტომისანი იყვნენ; ამტკიცე-
ბენ, რომ ხალიზნი იგივე ქალდეველნი არიანო; თუ ეს მართალი
გამოდგა, მაშინ ქალდეველნიც ქართველები უნდა იყვნენ. ყოვე-
ლივე ეს აშკარად გვაჩვენებს, თუ რამდენად გავრცელებული
იყო მცირე აზიაში ქართველობა. შეგვიძლია, დარწმუნებითა
ვსთქვათ, რომ მცირე აზიის უმეტესი ნაწილი ქართველებით
იყო დასახლებული. ზოგიერთი სახელები მცირე აზიაში მხო-
ლოდ იმით აიხსნება, რომ აქ წინეთ ქართველები ცხოვრო-
ბდნენ*). მცირე აზიის დასავლეთ ნაწილში სამ მდინარეს ჰქვია-
მუნდუკი. ეს სიტყვა წარმოსდგა ქართული მდინარედი; სადიდამ
წარმოსდგებოდა, რომ აქ წინეთ ქართველები არ ყოფილიყ-
ვნენ?! ლიდიაში იყო მთა თმოჯისი, ეს სახელი წარმოსდგა
თმოჯიდი, რადგანაც მ და ვ ერთმანეთის ახლოობელი ნათესა-
ვები არიან**). მეორე საბუთი, რომელიც გვიმტკიცებს, რომ
მცირე აზიაში წინეთ ქართველთა ტომნიც ცხოვრობდნენ, ის
არის; რომ მცირე აზიაში და საქართველოში ერთი და იგივე
სახელის ქალაქები და მდინარეებია***). მაგალითად, ჭაზიყი
მარმარილოს ზღვის პირას და ჭაზიყი კახეთში; ქუთაზა ფარსა-
კის სავანეში და ქუთაისი იმერეთში; ხეგუჩი მცირე აზიაში და
ხეგუჩი საქართველოში (სამეგრელოში). ქალაქი ონი მცირე
აზიაში და ონი რაჭაში; ჭაღისი ანუ ჭაღისნი მცირე აზიაში და

*) ინგლისის მეცნიერი გაიდ კლერკი.

***) ხახანაშვილი.

****) ხახანაშვილი.

აღაზანი კახეთში; თაფნეთი კაპპადოკიაში და თიფნეთი იორზე; ატენი შავი ზღვის პირას და ატენა გორის მაზრაში; ჭაღა მცირე აზიაში და ჭაღა ქართლ-იმერეთში. ეხლა იკითხავთ, საიღამ მოხდა, რომ მცირე აზიაში და საქართველოში ერთი და იგივე მდინარე და ქალაქებიან. ამის ერთად-ერთი მიზეზი ის არის, რომ მცირე აზიაში ძველის-ძველად ქართველები ცხოვრობდნენ; მათ მდინარეებს და ქალაქებს ზემოთ აღნიშნული სახელები ერქვათ. უამთავითარებაში ქართველებმა სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთისკენ წაიწიეს; ზოგმა მათგანმა სხვა ერს ჩააყლაპვინა თავი; ვინც გადაარჩა, თანდათან აღმოსავლეთისკენ იწვედა, რადგანაც დასავლეთიდან სხვა აწევბოდა; ამ გვარად ის ბინას იცვლიდა და როცა იმ ალაგს დამკვიდრდა, სადაც დღეს არის, თავის ახალშენ ქალაქებს, სოფლებს და მდინარეებს იგივე სახელები დაარქვა. რაც ერქვა მის ქალაქსა და მდინარეებს ძველ ბინაზედ, ე. ი. მცირე აზიაში. ეხლანდელს ისტორიაში ამის მაგალითი ძალიან ბევრია. ეს გარემოება ძალიან წააგავს იმ გარემოებას, რომ მამა შვილს ბაბუის ან პაპის სახელს არქმევს ხოლმე, რაც ყოველ ერს ჩვეულებათა სჭირს. გარდა ამისა მცირე აზიის ძველ მცხოვრებლებს და ქართველებს ერთნაირი საომარი იარაღი ჰქონდათ, ერთნაირი რწმენა და ზნე-ჩვეულება. წმიდა ნინო კაპადოკიელი იყო; მოვიდა თუ არა საქართველოში, ქადაგებდა და იწყო; უსათუოდ ქართულ ენაზედ ქადაგებდა, თუ არა უცხო ენაზედ ქადაგებით ის ვერაფერს გაარიგებდა; მაშ მას კაპადოკიაშივე უნდა სცოდნოდა ქართული ენა, რადგანაც ეს მისი მშობლიური დედა-ენა იყო; მისი ნათესავი იყო წმიდა გიორგი; ქართველი ხალხი არც ერთ წმინდანს არა სცემს იმდენს პატივს, როგორც წმიდა გიორგის. უმეტესი წილად ეკლესიებისა საქართველოში თრთქმის წმიდა გიორგის სახელზედ არის აშენებული. ამის ერთად-ერთი მიზეზი სწორედ ის

უნდა იყოს, როგორც პროფესორი ხახანაშვილი ბრძანებს, რომ წმინდა გიორგი ქართველის სისხლ-ხორცი იყო, თვარა ამ გვარ პატივში ქართველებს სხვა წმინდანიც ეყოლებოდათ. ასურეთიდან VI საუკუნეში ათორმეტი მამა მოვიდა საქართველოში; მათი ნაყოფიერი მოღვაწეობის მიზეზი ის იყო, რომ ისინი იმ ენაზედ ჰქადაგებდნენ, რომელიც, როგორც მათთვის, ისე მსმენელთათვის მშობლური იყო; ჩვენ არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, ვითომც ისინი მოსულიყვნენ საქართველოში, ქართული ენა შეესწავლოთ და თავის საქმეს ისე შესდგომოდნენ. ან რად მოისწრაფოდნენ წმინდანინო და ათორმეტი მამა საქართველოსაკენ? თუ მათი ერთადერთი მიზანი ის იყო, რომ ქრისტეს სწავლა გაეცრცელებიათ, საქართველოში რომ არ წამოსულიყვნენ, ასპარეზი ახლოსაც ვრცელი ჰქონდათ. მაგრამ სხვა ხალხი ისე ვერ იზიდავდა მათ, როგორც ქართველები: მათ ქართველებისათვის უფრო შესტკიოდათ გული, რადგანაც ესენი მათი სისხლი და ხორცი იყვნენ. ამიტომ გამოსწიეს საქართველოსკენ, თვარა ურწმუნო ხალხი მათ ახლოსაც ძალიან ბევრი იყო.

მუშკსა და ტაბალს ქვემოთ ცხოვრობდნენ ხატები. მეთვრამეტე დინასტიის ბოლოს ხიტებმა დაარბიეს მცირე აზიის შუაგული და თითქმის ეგეის ზღვის ნაპირებს მიატანეს. ჰომიროსის დროის მწერლებსაც ბუნდათ ახსოვდათ, რომ ტროადის დასაცველად ვილაც კეტები მისულიყვნენ. ეს კეტები იგივე ხატები არიან. ისტორიულ ქრონიკების ნაცვლად ხიტებმა დავიტოვეს თავისი ურიცხვი ბრძოლა-გამარჯვებისა და ლაშქრობის ნაშთები.

საცა-კი ჯაიმარჯვებდნენ, ყოველგან თავის ღმერთებისა და მეფეების აღაღმას აკეთებდნენ. ამ გვარის ნაშთებით სავსეა ფრიგია, ლიდია, კაბხადოკია; ერთის სიტყვით, ყველა

ალაგი კილიკიის მთებიდამ მოკიდებული ეგეის ზღვის ნაპირებამდე. ზოგიერთი მეცნიერი, სხვათა შორის მასპერო, იმ აზრის არიან, რომ ხიტები ქართველ მოდგმას ეკუთვნოდნენ. მათი იეროგლიფური წარწერები ჯერ კარგათ არ არის გარჩეული. თუ ეს წარწერები კარგად გაიჩინა და მათში ქართულის ფორმები აღმოჩნდა, მაშინ ხომ ყოველ ეჭვს გარეშე იქნება, რომ ხიტები ქართველები იყვნენ. ხიტები ძალიან მძლავრი ხალხი იყო; მცირე აზიაში მათ შექმნეს მჭიდრო სამეფო, რომელიც ეგვიპტესა და ასურეთს მეტოქეობას უწევდა. ამ ორ მძლავრ სამეფოსთან მას მრავალჯერ მოსვლია შეტაკება, და უფრო მეტჯერ გაუმარჯვნია, ვიდრე დამარცხებულა. ხიტებმა შექმნეს საკუთარი ცივილიზაცია, რომელიც ეგვიპტისა და ასურეთის ცივილიზაციას არ ჩამოუვარდებოდა; მათის ცივილიზაციით მრავალი საუკუნის განმავლობაში სარგებლობდნენ მცირე აზიის პატარ-პატარა ერები. ხიტები ძალიან გაძლიერდნენ. ეგვიპტის ფარაონები მათ ყოველთვის ისეთ ხალხად თვლიდნენ, რომლებსაც მონობის მეტი სხვა არაფერი შეშევნით. ფარაონმა სეტიმ მათ წინააღმდეგ გაილაშქრა, მაგრამ მისმა სიმამრებმა აქ ვერა გააწყურა: რაც უნდა დამარცხებულიყვნენ ხიტები, მაინც იმედს არაოდეს არ ჰკარგავდნენ და ყოველთვის გულადად და თავ-განწირვით იბრძოდნენ. სეტი იძულებული იყო, ხიტების მეფეს მარჯობის მოპოვებოდა და ამ ქვეყნის დაპყრობაზედ ხელი აეღო.

ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, თუ რა მძლავრი მტერი ნახა სეტიმ ხიტებში. ამ დრომდე ფარაონი აზრათაც არ გაივლებდა, რომ მას ოდესმე „საზიზღარ ხიტებთან“ მშვიდობიანობის კავშირი შეეკრა. დღეს სეტის ყოველივე ცხადათ აუხდა. ამ შემთხვევამ, რასაკვირველია, ეგვიპტელებიც საშინლათ ააღელვა; ისინი აღარავითარ საშუალებას აღარ ზოგავდნენ, რომ როგორმე ხიტების სახელი შეეღაბათ და შეებღა-

ლათ. რამზეს II-დგ ხიტები წყნარად იყვნენ. რამზეს II-ის მეფობის დროს ხიტებში საშინელი ამბოხება მოხდა. ხიტების მეფე, მორუსარის შვილი, მოტუნი მოკლეს და ტახტზედ მისი ძმა სიტისაჲ ავიდა. უკანასკნელმა მოიხმო თავისი მოხარკენი და მოკავშირენი, დაარღვია ეგვიპტესთან მშვიდობიანობის ხელშეკრულება და ომი გამოუცხადა. რამზეს მეორემ მყისვე შეაგროვა ურიტხვი ჯარი და სირიის ქალაქ შაბტუნთან დაბანაკდა. ხიტების მეფემ აქ ისე მოხერხებულად იმოქმედნა, რომ რამზეს მეორეს მთელი ჯარი მოუწყვიტა ღამე და კინაღამ თვით ფარაონიც ტყვედ არ შეიჭყო. ეგვიპტელები მხოლოდ რამზეს II-ის გასაოცარმა სიმხნემ და ვაჟაკობამ იხსნა. ბრძოლა მოხდა; მაგრამ ხიტები დამარცხდნენ, თუმცა დიდი ზიანი არ მოსვლიათ. რამზესის გამარჯვება რომ სრული გამარჯვება არ იყო, ამას ის ამტკიცებს, რომ მან მაშინათვე ხიტების მეფეს მშვიდობიანობის ხელშეკრულება მისცა; პირობა ვერცხლის ფიცარზედ დასწერეს ხიტების ენაზედ. ხიტების მეფე ფიცსა სდებდა, ფარაონს ვაჭირვების დროს ჯარით მოშველებოდა, ეგვიპტის მტერი და მოყვარე თავის მტრად და მოყვარედ ეცნო, ეგვიპტის ვაჭრობა-მრეწველობისათვის თავის სახელმწიფოში არავითარი დაბრკოლება არ აღმოეჩინა და ხელი შეეწყო. ამ გვარსავე პირობას აძლევდა ხიტების მეფეს რამზეს II. რამზეს II-ეს რომ მართლა დაემარცხებია ხიტები, მაშინ ხიტებს თავის მეხარკეებათ გახდიდა და ამ გვარ პირობას სრულიათაჲ არ მისცემდა. ეს პირობა დღესაც დიპლომატიური მეცნიერების უძველეს ნაშთად ითვლება. ამის შემდეგ ხიტებსა და რამზეს II-ეს ერთმანეთში მეგობრული განწყობილება აღარ დაურღვევიათ, ერთმანეთს კიდევ დაემოყვრნენ: რამზეს II-ემ ხიტების მეფის უფროსს ქალი შეირთო და მალე თავისი სიმაჰრი ეგვიპტის დასათვალისწინებლად გაიწვიო, ხიტების მეფე ეგვიპტეს ესტუმრა; ამის სახსოვრად თებში დღე

დგეს უშველებელი ძეგლი, რომელზედაც გამოქანდაკებული იყო რამზეს II თავისი მეუღლით და სიმამრით, ამ გვარად ხიტები ერთ დროს ეგვიპტის მოსისხლე მტრები იყვნენ, ეხლა-კი მათი საუკეთესო მეგობრები გახდნენ. სირიაში და მცირე აზიაში ხიტები დიდხანს ბრძანებლობდნენ, მაგრამ რამზეს III-ის დროს ისინი დაეცნენ, თავისუფლება და პოლიტიკური მნიშვნელობა წელ-წელა დაკარგეს. ასურეთის მეფის ტუგულტიფალესარას დროს მათ მცირე ალაგი-ლა ეკავათ ეფრატსა და პერიეს შუა, გარგამიშის გარშემო. 877 წელს ასურ ნაზირჰაჰმა ხიტების სამეფო და მათი სატახტო ქალაქი სრულიად უბრძოლველად აიღო. ამის შემდეგ ხიტები აღარ იხსენიებიან. ზოგი მათგანი ალბათ სხვა ერს ჩაეყლაპვინა და გადაგვარდა, სხვები-კი, უეჭველია, თავის მონათესავე მცირე აზიის ქართველებს შეუერთდნენ, მათი სახელი მიიღეს და თავისი კერძო წოდება-კი დაკარგეს.

ეხლა ისევ ასურეთს დავუბრუნდეთ. ასურეთი თანდათან ძლიერდებოდა, სხვა მცირე აზიის ერებს სჩაგრავდა და იმობნებდა. ტუგულტიფალესარას შემდეგ ასურეთი ფინიკიასა და პალესტინას შეეტაკა. ფინიკია არის პატარა, ვიწრო ალაგი ხმელთა შუა ზღვის პირას. აღმოსავლეთით მას საზღვრავს ლივანის მთა, დასავლეთით ხმელთა-შუა ზღვა. ფინიკიაში მიწა ძალიან ნოყიერი იყო, ამიტომ ეს კუთხე სხვა-და-სხვა მშვენიერი ხეხილ-მცენარეებით ერთობ მდიდარი იყო. ის შეადგენდა ერთ სამეფოს, რომლის უმთავრესი ქალაქები სიდონი და ტირი იყო. პალესტინა ფინიკიაზედ კიდევ უფრო ვიწრო ალაგია, აქ არის მდინარე იორდანე, სადაც იესო ქრისტემ იონესაგან ნათლის-ღება მიიღო; პალესტინის ჩრდილო ნაწილი, გალილია, მეტად შემკული იყო თავისი საუცხოვო ბუნებით.

უძველესი დროიდან ფინიკია და პალესტინა კუშიტებს

ეჭირათ. 2200 წელს (ქრისტეს წინეთ) მესოპოტამიიდან მოვიდნენ სემიტები და კუშიტებს შეერივნენ. ამ ორი ხალხის შესრევით წარმოსდგნენ ქანანელები. პალესტინის მცხოვრებნი ხენათესვითა და მწყემსობით ცხოვრებდნენ. ფინიკიელებიც საქონლის მოშენებას, ხენათესვასა და მებაღეობასაც მისდევდნენ, მაგრამ მათი უმთავრესი ხელობა, რაშიაც მათ დიდი ნიჭი გამოიჩინეს, ვაჭრობა იყო. ვაჭრობის გულისათვის ისინი ძალიან შორს მიდიოდნენ და მოგზაურობის დროს აქა-იქ ახალშენებს აარსებდნენ. ამ გვარის ახალშენებით მოცული იყო მთელი ხმელთა-შუა ზღვა იტალიამდე, კუნძულეთი (არხიპელაგი) და შავი ზღვა კოლხიდანამდე. ისინი ისპანიამდეც კი მიდიოდნენ, სადაც სხვათა შორის მათ დაარსეს გადესი. ამ გვართვე აფრიკის ჩრდილო ნაპირზედ ფინიკიელებმა დაარსეს კართაგენი. ამ ქალაქის დაფუძნების შესახებ გარდმოცემა შემდეგ მოგვითხრობს: 880 წელს ტირში მეფე პიგმალიონის დროს ამოხება მოხდა. მეფის და ელისსარი რამოდენიმე წარჩინებული გვარით ძმას წინააღმდეგა, მაგრამ დამარცხდა და იძულებული იყო გაქცეულიყო აფრიკაში, სადაც თავის მომხრეებით მან ააშენა კართაგენი (ახალი ქალაქი). ამის შემდეგ ელისსარს უწოდეს დიდხანა, ე. ი. გაქცეული.

კართაგენი მალე გამდიდრდა და თავის ვაჭრობით უპირველესი ალავი დაიჭირა. კართაგენელების უმთავრესი ღმერთი იყო მოლოხი, რომელსაც მსხვერპლად ყმაწვილებს სწირავდნენ ხოლმე. კართაგენი წარმოადგენდა რესპუბლიკას, რომელსაც სენატი განაგებდა. სენატი შესდგებოდა სამასი მდიდრისაგან. მდიდრებს მიტომ ვამბობთ, რომ სამსახურისათვის იქ ჯამაგირს არ იძლეოდნენ, ამიტომ ყველა ადგილები მდიდრების ხელში იყო, რადგანაც ცხოვრების მხრივ ისინი უზრუნველ ყოფილნი იყვნენ და ჯამაგირში არ საქიროებდნენ.

ფინიკიაში მრეწველობა ძალიან გავრცელებული იყო; აქ

ქარხნები ძალიან ბევრი იყო; ქარხნებში მზადდებოდა მრავალგვარი შესამოსელი, რკინის, სპილენძის, სპილოს ძვლის და მრავალი სხვა ნივთეულობა. ფინიკიელები ხმელეთით ვაჭრობდნენ ინდოეთთან, არაბეთთან, ბაბილონთან და საქართველოსთან, საიდანაც მათ ოქრო, ვერცხლი, კალა და ტყვია გამოჰქონდათ. ფინიკიელების ღმერთი იყო ზაჰა და მიფიტა. მათი სარწმუნოება თითქმის იგივე იყო, რაც ბაბილონელების, მხოლოდ ფინიკიაში ადგილობრივი ღმერთები უფრო ბევრი იყო: ტირის ბაალი სხვა იყო, სიდონის სხვა; სხვა ქალაქებსაც თავ-თავისი ღმერთები ჰყავდათ, მაგრამ ტირის ბაალს ყველაზედ მეტ პატივსა სცემდნენ, რადგანაც ის მამა ღმერთად ითვლებოდა. ფინიკიელებმა ანზანი ძალიან ადრე გამოიგონეს; სწავლა-განათლება აქ საკმაოდ გავრცელებული იყო. 1200 წელს სიდონი დაეცა და მის შემდეგ ტირი გაძლიერდა; ამ დროს ფინიკიელები თანდათან დაწინაურდნენ.

ასუროები ამ დროს ძალიან გაძლიერდა. ტუგუფტიფაჰას-სარჩას მოადგილეებმა თავისი სამეფო ძალიან დააწინაურეს და გაადიდეს; ასსურნაზიჩაჰმა დაიპყრო სომხეთი და მის გარშემო მცხოვრები მრავალი ხალხი და დააღვა ხარკი მუშეკეს, რომლების შესახებაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. ასსურნაზირპალი საცა-კი დაიბადებოდა, ყველგან საშინელი სისასტიკისა და განადგურების კვალსა ტოვებდა. მის შემდეგ 860 წელს ასურეთში გამეფდა მისი შვილი საჰმანასარ III, რომელმაც მამასავით მთელი სიცოცხლე სისხლის ღვრაში გაატარა. რვა წლის მეფობის შემდეგ მან ბაბილონი აიღო, შემდეგ დაიპყრო ვანის მცხოვრებნი; აქედამ როგორც ის, ისე მისი მოადგილეები საქართველოს დაეცემოდნენ ხოლმე, მაგრამ როგორც ალაგის მდებარეობა, ისე ქართველების სიმამაცე მათ ხმაღს უჩლოუნებდა. სალმანასარის შემდეგ ასურეთის შესანიშნავი მეფე სარგონი იყო. მან ასურეთი უძძლავრეს სამეფოდ გადა-

აქცია, რომლის შიშითაც ყველა ძრწოდა. ასურეთს ამ დროს თითქმის მთელი აღმოსავლეთი აზია ეჭირა; ეხლა სარგონმა ფინიკიის, პალესტინისა და ეგვიპტის აღებაც დააპირა. ურიები და ეგვიპტელები სარგონმა მალე დაამარცხა და დაიმორჩილა, მაგრამ ფინიკიას-კი ვერა დააკლორა; ის მთელი ათი წელიწადი ცდილობდა, მაგრამ ყოველმა ცდამ ამაოდ ჩაუარა და ტირი ვერ აიღო. 710 წელს ქ. შობამდე სარგონმა ბაბილონი აიღო და თავისი თავი ქალდეეთის მეფედ გამოაცხადა. ამის შემდეგ სარგონმა მიმართა მთა-გორიან ქვეყანას—ჟარტს; სწინდამაც ტიგროსი და ეფრათი გამოდიოდნენ. იქ ცხოვრობდა ხალხი, რომელიც რაულინსონის აზრით ეხლანდელ სომხებს სრულებით არა ჰგავდა. ლენორმანი თავის „Leffres Assyriologiques“-ში ამტკიცებს, რომ ეს ხალხი ქართველები იყვნენ; სესი და გიუიარიც ამ აზრის სრული მომხრენი არიან. ეს ხალხი იყოფოდა წვრილ თემებად; მათში ყველაზედ უფრო ძლიერი და შესანიშნავი იყო ბიქსისი, სატახტო ქალაქი ჯუსხასით, რომლის ალაგასაც ეხლა ვანი არის. როცა ასურელებმა ეს მხარე აიღეს, ბიენასი მათგანად გადააკეთეს, აქედამ-კი, სესის გამოკვლევით, ვანი წარმოსდგა. ურარტის მცხოვრებლებს სწამდათ მამა ღმერთი სადდისი, ცისა და ჰაერის ღმერთი თვისხასი და მზე ადდინისი; გარდა ამისა მათ ორმოცამდე უმცროსი ღმერთები ჰყავდათ. ვანის მეფეებმა მალე დაიმორჩილეს თავის გარშემო მცხოვრები ხალხი და მძლავრი სამეფო შეადგინეს. უძველესი მეფე აჩაშქოსი სალმანასსარ III-ის დროს იყო; მეცხრე საუკუნის ნახევარში ქრ. შობამდე. მის შემდეგ მეორე გვარეულობა გამეფდა. ამ დროს ურარტი ძალიან გაძლიერდა, მაგრამ ის ჯერ ტიგლატფალასარმა დაამარცხა და თავის მოხარკედ გახადა, შემდეგ სარგონმა. სარგონის მეფობის ბოლო ხანებში ურარტი ისევ გაძლიერდა; მისმა მეფემ აჩაშქოს-ტიტმა სარგონის ჯარი დაამარცხა და არამც თუ თავის ძვე-

ლი ოლქები დაიბრუნა, არამედ თვით ასურეთს საკუთარი მანნა წაართვა; ამის შემდეგ ისინი კიდევ უფრო გაძლიერდნენ; მაგრამ საკების (სკვითების) შემოსევის დროს სრულიათ დაეცნენ. ზოგი მათგანი საკების მტარვალობამ იმსხვერპლა, სხვები ალბათ მეზობელ ქართველებს შეუერთდნენ და თავისი კარძო სახელი-კი დაკარგეს. ვანში სწავლა-განათლება ძალიან ადრე გავრცელდა; მეცხრე საუკუნეში ერთმა ურარტის მეფემ ნინევიის შვიგნობარნი დაიბარა და ასურულ ენაზედ თავისი საბუთები დააწერია; რამოდენიმე ხნის განმავლობაში ვანის მსწავლულები ასურულს ენაზედ სწერდნენ და ლაპარაკობდნენ; საწაღუძისის შვილმა ასჰუინისმა ასურული ლურსმებრივი წერა თავის ენას შეუფარდა და საკუთარი ანბანი გამოიგონა. იმ ალაგას, სადაც ურარტის ხალხი ცხოვრობდა, ჰეროდოტი შემდეგში ასახელებს აჯარუდეებს; რაულინსონის აზრით ალარული არარუდის უბრალო ვარიანტს წარმოადგენს (რ ლ-ით დარბილდა.); არარუდს-კი საშუალო ალაგი უჭირავს არარატსა და ურარტის შუა; ამ გვარად ჰეროდოტის აჯარუდი იგივე ურარტია არისო. ვანის გარშემო ეხლა იბოვეს ლურსმებრივი წარწერები, რომლებიც იმას ამტკიცებენ, რომ ურარტი ან ალარუდნი ქართველები იყვნენ. ზოგი მეცნიერი ხელმძღვანელობდა მით, რომ ალარუდთა ალაგას სომხები არიან ახლა, და ამტკიცებდა, რომ ეს წარწერები სომხურიაო, თუმცა არავითარი საბუთი არა ჰქონდათ. პატივცემული პროფესორი პატკანოვი ბრძანებს, რომ ვანის ლურსმულ წარწერებში არც ერთი სომხური ფორმა არ მოიპოვებო, და ამის შემდეგ თვითონვე ჯიუტად უმატებს—ვანის წარწერები მაინც სომხურია, ეხლანდელი სომხური-კი სულ სხვა არის, ვიდრე მაშინდელიო. პატივცემულ პროფესორს მხედველობაში არ მიუღია, ან მამულიშვილურის გრძნობით გატაცებისა გამო დაჰვიწყებია, რომ ენა თუმცა, რაც დრო მიდის, მართალია იცვლება, მაგრამ

თავისი რამოდენიმე ძველი ფორმა ან სიტყვა ან სხვა რამე ნიშანი რომ არ შეირჩინოს, შეუძლებელია. ესეც არ იყო, ეხლანდელ სომხეთში, სადაც ძველად ურარტი იყო, სომხები მხოლოდ მეშვიდე საუკუნიდამ იხსენიებიან ქრისტეს წინეთ, აღარადნი-კი მეცხრე საუკუნეშიაც აქ განათლებულ ერს წარმოადგენდა. ფრანსუა ლენორმანმა და შემდეგ სხვა მეცნიერებმაც, როგორც უკვე მოვიხსენეთ, ფონეტიკურად და ლინგვისტიკურად დაამტკიცეს, რომ ეს ლურსმებრივი წარწერები ქართულია და აღარუდნიც ან ურარტიც ქართველები იყვნენ; ამას ჰმოწმობს ერთი და იგივე ნაცვალ-სახელები, როგორც ქართულში ისე ვანის წარწერებში,—დახვრა, მრავლობითობა რიცხვი, კანკლედობა და სიტყვები *). მერე მაშინ თუ ქართველები იყვნენ, ეხლა ცოტა მაინც რატომ აღარ დარჩაო, შეიძლება თქვას ვინმემ. ამის პასუხად ჩვენ შემდეგს მოვახსენებთ: დღეს დამტკიცებულია, რომ სომხებმა აზიიდან გადმოიარეს საქართველოს თავზედ, ჯერ დუნაის ნაპირებზედ გაჩერდნენ, შემდეგ ფრიგიაში გადმოვიდნენ; აქედამ თანდათან უახლოვდებოდნენ იმ ალაგს, სადაც მათ მეშვიდე საუკუნიდამ ვხედავთ. აქ მანამდე ქართველები აღარუდნი იყვნენ. სომხები მხოლოდ მეშვიდე საუკუნეში მოვიდნენ. ასურეთსა და ბაბილონთან ბრძოლით და შემდეგ საკების შემოსევით აღარუდნი დასუსტდნენ და დაუძლურდნენ; ზოგი მათგანი გაწყდა, ზოგი გადაგვარდა, ზოგიც სხვა ქართველებს მიეკედლა. სომხებმაც ამით ისარგებლეს და უპატრონო ალაგო თვითონ ჩაიგდეს ხელში. თვით ჰეროდოტიც ამბობს, სომხეთში ორი ხალხი ცხოვრებს, რომლებსაც ერთმანეთში არავითარი ნათესაობრივი კავშირი არა აქვს, აღარუდნი და მატინენიო; შემდეგ ფრიგიის ახლოს ის სომხებს ასახელებს. სომხებს ჯერ

*) იხილეთ ხახანაშვილი: разселение грузинъ по Малой Азии.

პატარა ალაგი ეჭირათ, მაგრამ ალარუდთა უბედურება მათთვის ბედნიერება იყო, მათ რომ სახლი დაეწოდათ სომხები ზედ ხელს ითბობდნენ და ამ გვართ თანდათან ფართო ალაგი დაიჭირეს. პატივცემულ პატკანოვს უნდა უსათუოთ დაგვარწმუნოს, რომ სომხების ქვეყანაში ძველი წარწერები აღმოჩნდა და უთუოთ სომხური უნდა იყოსო, ის-კი ავიწყდება, რომ მეშვიდე საუკუნემდე ეს ქვეყანა სრულებით ქართველებს ეკუთვნოდა და არა სომხებს და ძველი წარწერებიც ქართველებმა დატოვეს. ეს წარწერები დღეს საკმარისათ გარჩეულია და, მათი დამტოვებელი რომ ქართველები იყვნენ, ამის უარყოფა ეხლა სრული სისულელეა. ქართლის ცხოვრებაც-კი ამბობს, თარგამოსის ნაშიერნი სომხეთში ცხოვრობდნენ, მაგრამ, როცა ძალიან გამრავლდნენ, ჩრდილოეთს გადმოსახლდნენო. მიზეზი გამრავლება არ იყო მართლა: ქართველები ასურელებთან, ბაბილონელებთან და მრავალ სხვა მტრებთან განუწყვეტელ ბრძოლაში იყვნენ. ქართლის ცხოვრება იმასაც-კი მოგვითხრობს, ქართლოსმა ქართველები შეკრიბა და ქალდეეთის მეფე ნებროთი დაამარცხა და მოჰკლაო. რაოდენათაც მართალია ეს ფაქტი, ამის გამოკვლევას ჩვენ ვერ შევუდგებით, მაგრამ აქედამ ის-კი აშკარაა, თუ რა დამოკიდებულება ჰქონდათ ქართველებს ასურელ-ბაბილონელებთან. ალარუდიელებთან ჯერ სალმანასარ II-ეს ჰქონდა შეტაკება, სალმანასარ III-ეს ალარუდიელების დამორჩილება ძალიან უნდოდა და ექვსჯერ გაილაშქრა მათ წინააღმდეგ. ამ მეფის შემდეგ ალარუდიელებმა ასურეთს დიდი ზიანი მისცეს და ამიტომ ტიგლათფალსარ II მათ დასჯას ცდილობდა და მათ წინააღმდეგ გაილაშქრა. საკების შემოსევის დროს ურარტის ძლიერი სამეფო დაეცა; მოსხებმა და ტიბარენებმა პონტის ნაპირებისაკენ გაიწიეს და აქ კაბზადოკია დაარსეს. ასურელები და ურარტის ქართველები ფერატის შემწეობით ერთმანეთრში ვაჭრო-

ბდნენ. ამის შესახებ ჩვენ ისტორიული საბუთებიცა გვაქვს; ქართველები ჰყიდდნენ მონებს და ლითონის ნივთეულობას; ქართველებს და ასურელებს ერთნაირი საწონი სისტემა ჰქონდათ. ყოველივე ეს ნათლათ ამტკიცებს; თუ რამდენად განვითარებული იყო ქართველებში ვაჭრობა-მრეწველობა. ამ გვარათ ქართველები უწინ დასავლეთით გალისის მდინარიდამ კიდევ კარგა შორს ცხოვრობდნენ; სამხრეთით მათი საზღვარი იყო ვანი, ჩრდილოეთით კავკასიის მთები; აღმოსავლეთის საზღვრის შესახებ ორგვარი აზრია: ზოგი ამბობს ქართველები დაღესტნამდე იყვნენო, ზოგი-კი გილანის (კასპიის) ზღვამდე მიდიოდნენო. სარგონის შემდეგ გამეფდა მისი შვილი სენნახერბი. მის დროს სამეფოში თითქმის განუწყვეტელი ამბოხება იყო და მან მთელი თავისი სიცოცხლე დაპყრობილ ერების დამორჩილებას მოანდომა. 700 წელს სენნახერბმა აიღო ფინიკიის ქალაქი ტირი; ამის შემდეგ ფინიკიაში ისევ ქალაქი სიდონი გაძლიერდა. 680 წელს სიდონმა სენნახერბის შვილს ასსარდაგონს წინააღმდეგობა გაუწია და ამიტომ ასსარდაგონმა სიდონი აიღო და დააქცია. ამის შემდეგ პირველობა ისევ ტირს დაუბრუნდა. ამ გვარ მდგომარეობაში იყვნენ ფინიკიელები ბაბილონის მეფე — ნაბუქოდონოსამდე, რომელმაც, იერუსალიმის დაქცევის შემდეგ, 574 წელს ტირი აიღო. 537 წელს-კი ფინიკიელები სპარსეთის მეფე კირატსმა დაიმორჩილა. იერუსალიმის და ფინიკიის დასუსტების დროს ასურეთი თანდათან ძლიერდებოდა. სენნახერბის შვილის ასსუზბანახდის დროს ასურეთი უძლიერეს სახელმწიფოს წარმოადგენდა. მას ეკუთვნოდა ეგვიპტე, არაბეთის ნაწილი, მცირე აზია, სირია და ქანაანი. სამეფოს გაძლიერებასთან მეფის უფლებამაც იმატა და ბოლოს მეფე სრული ბატონი გახდა, რომელიც თავის მოქმედებაში ანგარიშს არავის აძლევდა; მის სურვილზედ იყო დამოკიდებული მთელი სამეფოს ბედ-იღბალი. კანონებიც მე-

ტათ სასტიკი იყო; მცირე დანაშაულისათვის ადამიანს ტყავს აძრობდნენ, სტანჯავდნენ, სარზედ აგებდნენ და სხვ. მოვალე თუ ვალს არ გადიხდიდა, თულის პატრონის მონა ხდებოდა; ქალების მდგომარეობაც ცუდი იყო. ასურეთში უმთავრესი ღმერთები იყვნენ ასური და ნინი; ასურული ანბანი ლუქსმებრივია. ასურბანაბალის სიკვდილის შემდეგ ასურეთი დაეცა. სამხრეთ რუსეთში იყვნენ სკვითები, რომლებიც დარიალის ხეობით აზიის ქვეყნებს ხშირად ესტუმრებოდნენ ხოლმე. ჯერ ისინი უფრო მცირე აზიას აოხრებდნენ. შემდეგ ნინევიასაც ეწვივნენ. ნინევიას ამ დროს გარს ერტყა მიდიის მეფის კიაქსარის ჯარი. სკვითებმა კიაქსარი დაამარცხეს და რვა წლის განმავლობაში დაარბიეს ასურეთი, ბაბილონი, სირია, პალესტინა, ფინიკია; უკან დაბრუნებისას კიაქსარმა მათი ბელადები მიიპატიჟა და მოტყუილებით დახოცა; შემდეგ მათი ჯარი დაამარცხა. სკვითები, ვინც-კი გადარჩა, საქართველოსაკენ წავიდნენ. 625 წელს კიაქსარი შეუერთდა ქალდეეთის მმართველს ნახუზალ ასურს და აიღო ნინევია, რომლის მეფეც მაც ასურბანაბალის შვილის-შვილმა ასურ სხეიდის III-ემ, თავი დაიწვა, რომ მტერს ხელში ცოცხალი არ ჩავარდნოდა. ნინევიის დაცემის შემდეგ მალე ასურული ენაც დაიკარგა. ნინევიის აღაგას ორი სამეფო დაარსდა: მიდია და ბაბილონი; კიაქსარმა დაიტოვა ასურეთი, ნახუზალასურმა სირია და ქანაანი ბაბილონს შეუერთა. ასურეთის დაცემის შემდეგ ბაბილონი ისევ ამალღდა. ძლივა-მოსილმა ნახუქოდონოსორმა, ნახუზანაბალის შვილმა, დაამარცხა ნებო და აღმოსავლეთში უპირველესი მეფე გახდა; აგრეთვე დაამარცხა ურიები და ბაბილონში გადაასახლა, სადაც მათ სამოც-და-ათი წელი ტყვეობაში გაატარეს. როდესაც ათი წლის შემდეგ იერუსალიმის მეფემ, ზედეკიამ მას წინააღმდეგობა გაუწია, ნახუქოდონოსორმა იერუსალიმი აიღო, სოლომონის საყდარი დაქცია და

ზედგეია დააბრმავა. ახალმა ქალდეეთმა თავისი კულტურით დიდი სახელი გაითქვა. ომების შემდეგ ნაბუქოდონოსორი ბაბილონის გამშენიერებას შეუდგა. ასი წლის განმავლობაში ასურელები ბაბილონს მოსვენებას არ აძლევდნენ; სენნახერიბმა და ასსურბანაპალმა ბაბილონი ორჯერ ააოხრეს. ქალაქის აღდგენა და გამშენიერება თავდაპირველად ნაბუქალასსურმა დაიწყო; ყველა სამუშაოს ის აკეთებინებდა სირიელებს, ურიებს, ეგვიპტელებსა და არაბებს, რომლებიც მას ომების დროს ტყვედ წამოეყვანა. ნაბუქოდონოსორმა ბაბილონი ისე გააღამაზა, რომ მთელს ქვეყნიერებაზედ მისთანა ქალაქი არ მოიპოვებოდა. ეფრატზედ ააშენა მშენიერი ხიდი, რომელსაც ლამამეობით აიღემდნენ ხოლმე. შუა ქალაქში ამართა ვეებართელა კოშკი-ბელა, რომელზედაც ღმერთი ბელას ალაღმა დაადგმევია; ალაღმა ოქროსი იყო ჩამოსხმული; მშენიერი სანახავი იყო მეფის სასახლეში ხელოვნურად გაკეთებული დაკიდებული ბაღები, სადაც ჰარამხანის ქალები ნახევრად უსამოსლოდ დასეირნობდნენ. გასაოცარი იყო აგრეთვე მეფის სასახლე, რომლის ნანგრევები დღემდის დარჩენილა. ნაბუქოდონოსორმა ააშენა და განახლა მრავალი საყდრები; გაიყვანა არხები; მტრების შესაჩერებლად ააშენა უზარმაზარი მიდიის კედელი, რომელიც ტიგროსიდან ეფრატამდე მიდიოდა. დაულალავი ნაბუქოდონოსორი ბაბილონისათვის იგივე იყო, რაც რამზეს II ეგვიპტისათვის. ნაბუქოდონოსორის დროს ქალდეეთი გაძლიერდა, მაგრამ მისი ძლიერება ხანგრძლივი არ ყოფილა; ის ნაბუქოდონოსორთან ერთად გაქრა, უძლიერეს მეფეს საფლავში თან ჩაჰყვა; ქალდეეთის დიდება და ძლიერება ნაბუქოდონოსორთან ერთათ დაიბადა და ერთათვე მოკვდა. ამ მეფის გვარეულობის უკანასკნელი წარმომადგენელი იყო ნახუნაგადა, რომელიც 555 წელს ავიდა ტახტზედ. ის ერთობ მშვიდი და წყნარი ხასიეთის იყო. ომი არ უყვარდა; მაგრამ

საუბედუროთ არც იმდენი ძალა ჰქონდა, რომ თავისი სამეფო გარეშე მტრებისაგან დაეცვა. ის ძალიან მლოცველი კაცი იყო; ქურუმად კარგი იქმებოდა, მეფის გვირგვინი-კი მისთვის მძიმე იყო; სადაც-კი ნახავდა დანგრეულ საყდარს, უსათუოთ განაახლებდა, ან ახალს ააშენებდა; ძველ დავიწყებულ სარწმუნოებრივ წეს-ჩვეულებების აღდგენას ძალიან ცდილობდა; როგორც თავის ღმერთებს, აგრეთვე სხვა სახელმწიფოების ღმერთებსაც დიდ პატივსა სცემდა; ამით ბაბილონის ქურუმები გადიმტერა. ქურუმებმა ხალხი ააჯანყეს და ამის გამო ნჰმ წელს სპარსთა მეფე კიროსმა ბაბილონი ძალიან ადვილათ აიღო. ნაბუნაგიდი კიროსს შეებრძოლა, მაგრამ დამარცხდა; ნაბუნაგიდის შვილი ვალტასარი ბაბილონის მიუვალ ციხეში გამაგრდა. კიროსმა ბაბილონი ეშმაკობით აიღო. მან გაიყვანა რამოდენიმე არხი და ეფრატის მდინარე იქით გადაადგო-ღამე, როდესაც ბაბილონელები დიდ უქმეს დღესასწაულობდნენ, კიროსი ეფრატის კალაპოტით ქალაქში შეიპარა. ვალტასარი ბრძოლის დროს მოკვდა; მამა მისი-კი მტერს დანებდა, მაგრამ რამოდენიმე დღის შემდეგ ჯავრით გარდაიცვალა. როგორც ნამდვილ მეფეს შეეფერებოდა, ისე დასაფლავეს. მის გარდაცვალებას ქალაქი ერთი კვირე იგლოვდა; ამის შემდეგ კიროსის შვილმა კამბიზმა ადგილობრივ ღმერთებს მსხვერპლი შესწირა და თავისი თავი ბაბილონის მეფედ გამოაცხადა. ბაბილონი კიროსმა თავის სატახტო ქალაქად გახადა, მაგრამ, რადგანაც ბაბილონელები ხშირად აჯანყდებოდნენ ხოლომე, სპარსელებმა ბაბილონის სიმაგრეები დააქციეს და საყდრები დაცარცვეს. როდესაც სელევკია დაარსდა, ბაბილონის აღებ-მიცემობრივი მნიშვნელობა იქ გადავიდა, ხალხიც იქ გადასახლდა; ბაბილონი სრულებით დაეცა. ქრისტეს დაბადების დროს ბაბილონი უდაბნოსდა წარმოადგენდა, როგორც ეხლა. ამ გვარათ ახალმა ქალდეველებმა ასურეთის მონებிடამ მსოფლიო

მბრძანებლების ალაგი დაიჭირეს და შემდეგ ისევ სამუდამოდ განქრნენ.

ისტორიულ სარბიელზედ სემიტები თითქმის 1500 წელს (2000—538) მოქმედებდნენ. მათ დაუთმეს ალაგი არიელებს, რომლებსაც მათ შემდეგ ეკუთვნის ისტორია. მათგან ასურელები, ბაბილონელები და ფინიკიელები დედამიწის ზურგიდამ სრულიათ აღიგავნენ; ურიებიც, როგორც ცალკე ერი, გაქრნენ, მხოლოდ აქა-იქ აზიაში და ევროპაში თუ არიან გაფანტული.

ერთათ ერთი არაბები, რომლებსაც ძველ ისტორიაში არავითარი მნიშვნელობა არა ჰქონდათ, გადარჩნენ და 600 წლიდამ ქრისტეს შემდეგ განითქვეს სახელი, მაგრამ მათი დიდება დღე-ნაკლები იყო. სემიტების უმთავრესი მნიშვნელობა სარწმუნოებრივ წარმატებაში მდგომარეობს; იდეალურ კულტურას სხვა მხრივ მათ უფრო ცოტა შესძინეს; მათ შორის შესანიშნავად არა ჰყვავდა მეცნიერება, ხელოვნება, მწიგნობრობა; მათ ვერც მჭიდრო სამეფო შექმნეს; ცალკე ნაწილები მუდამ ერთმანერთს ეჩხუბებოდნენ და ერთმანერთის სისხლსა ღვრიდნენ, იმას-კი სრულებით არა ფიქრობდნენ, რომ ერთი-მეორისათვის ხელი-ხელს მიეცათ და მძლავრი სამეფო დაეარსებინათ. მხოლოდ ერთმა ასურეთმა შეიგნო, რომ ეროვნული სახის შესარჩენად და გასაძლიერებლად სამეფოს ჭეშმარიტ და მკვიდრ საფუძველზედ აგება იყო საჭირო, და კიდევ ცდილობდა ამ მიზნის განხორციელებას, მაგრამ ის მახვილითა და მტარვალობით ჰმოქმედებდა და ამით მძლავრი სამეფოს შექმნის მაგიერათ სემიტები სრულებით დაღუპა და არიელთა გაბატონებას ნიადაგი მოუმზადა. ამის გამო, როცა კიროსი გაძლიერდა, სემიტების სამფლობელონი ისე ადვილათ ჩაიგდო ხელში, თითქოს ოხრად დარჩენილი ყოფილიყონ. სემიტებში გულადობით და ვაჟკაცობით ყველას ასურელები

სჯობდნენ; სამხრეთის სემიტები-კი უფრო მშვიდი და წყნარი ხასიათის იყვნენ; ისინი, როგორც ხენა-თესვას, აგრეთვე ვაქრობასა და მრეწველობასაც მისდევდნენ.

არიელები-ინდუსები.

არიელების მამათ მთავარი არის ნოეს შვილი იაფეტი. თეთრ-კანიან ხალხთა შორის არიელებს უპირველესი ალაგი უჭირავთ არა მარტო გარეგნობით, არამედ გონებითა და ნიჭითაც.

კუშიტები და სემიტები ზოგი დედამიწის ზურგიდამ სრულიათ აღიგავნენ; მცირეოდენმა ნაწილმა საარსო ბრძოლაში თავისი სახე შეირჩინა, მაგრამ ამ გვარ დარჩენას, რომ არ დარჩენილიყვნენ, ისა სჯობდა: წარმატების მხრივ ერთ წერტილზედ გაჩერდნენ, წინ მსვლელობა არც ეტყობათ და თითქოს არც სურვილი აქვთ. ამ გვარი ხალხი მუქთა-ხორია და დედამიწისთვის მეტ ბარგს შეადგენს.

არიელებმა-კი მდიდარი ცივილიზაცია შექმნეს, რომელიც შეუჩერებლად სულ წინ მიისწრათვის; ამ ცივილიზაციას ჰქვია ევროპის ცივილიზაცია, რადგანაც ის უმთავრესათ დასავლეთ ევროპის არიელებმა აღმოაცენეს. არიელების წინაპრები პამირიდან გამოვიდნენ; ჯერ დასახლდნენ არიანაში, შემდეგ ბაქტრია დაიჭირეს; აქ მათ არეკლებს, ე. ი. კეთილშობილების სახელი დაირქვეს. თავის ჩრდილო მეზობლებს თურანელებს, ე. ი. ქოჩათმავლებს ეძახდნენ. არიელები მისდევდნენ ხენათესვასა და შინაური საქონლის მოშენებას; ბრინჯაოს ნივთების კეთებაც იცოდნენ. ქალებს ისინი დიდ პატივსა სცემდნენ და საზოგადოთ მათში ქალების მდგომარეობა ძალიან კარგი იყო. ოჯახში სრული სიყვარული, თანხმობა და უმფროს-უნცროსობა ჰსუფევდა. მათ სწამდათ ღმერთი მიფრას, რომელიც

ოთხ ცხენიანი ეტლით ცაზედ მოგზაურობდა, აღმოსავლეთი-
დამ დასავლეთისკენ. დილაზედ მას კარებს უღებდა თავისი
ბრწყინვალე ქალიშვილი უშასა (ალიონი), რომელიც დღე ცა-
ში დაჰქროლავდა; მისი ძმები ასკანგბი-კი ღამით მოგზაურობ-
დნენ და სიბნელეს აქრობდნენ; აგრეთვე დავრდომილთა და
ზღვაზედ მოგზაურებს შველოდნენ და ჰფარველობდნენ.

მიფრას თანაშემწე იყო ანდრას, რომელიც ელვა-ქუხილით
ყოველ მანვს სდევნიდა. ყოველ ოჯახის უფროსი ამ ღმერ-
თებს მსხვერპლსა სწირავდა ხოლმე. არიელთა გარდმოცემით
ღმერთებმა ჯერ მთელი სამყარო შექმნეს, შემდეგ „გონიერი
არსება“ — მანუ. ერთხელ მანუმ მდინარეზედ პირის ბანის დროს
თევზი დაიჭირა; თევზმა სთხოვა, ოლონდ გამიშვი და წარ-
ღენისაგან გადაგარჩინო; შენ მხოლოთ კიდობანი ააშენეო.
მანუმ კიდობანი ააშენა; როდესაც წარღვნა მოვიდა, თევზი
მალლა ამოკურდა, მანუმ მას რქაზედ კიდობანი გამოაბა; თევზ-
მა გასწია და ერთ დიდ მთასთან მიცურდა. მანუ კიდობანი-
დამ გამოვიდა, ღმერთს მსხვერპლი შესწირა, რომლის ალიდა-
მაც მისი მეუღლე იფა გაჩნდა. მანუსა და ილასაგან არიელნი
წარმოსდგნენ.

დროთა განმავლობაში არიელების სახელი შეიჩინეს მხო-
ლოდ აღმოსავლეთ ნაწილის მცხოვრებლებმა, დასავლეთ ნა-
წილის მცხოვრებლებს-კი იავანელები ეწოდათ.

3000—2500 წლებში, ქრ. დაბადებამდე, არიელები ძა-
ლიან გამრავლდნენ, ბაქტრიანაში ველარ დაეტივნენ, ჩრდი-
ლო-აღმოსავლეთიდანაც ველური თურანელები მოსვენებას არ
აძლევდნენ და ამიტომ დასავლეთისკენ იწყეს გარდასახლება. ჯერ
დაიჭირეს შავი ზღვის სამხრე და დასავლეთის ნაპირები, ფრი-
გია და ფრაკია. მათ ნაწილს შეადგენენ პელაზგები, რომლებ-
მაც ჯერ დაიკავეს მცირე აზიის დასავლეთი-სამხრეთი და შე-
მდეგ არხიპელაგი, საბერძნეთი და იტალია; მათ მოჰყვნენ კელ-

ტები და ჰერმანელები, რომლებიც ევროპის დასავლეთ ნაწილში და შუაგულში დასახლდნენ; შემდეგ გადმოვიდნენ სლავიანები და ლიტვინები, რომლებიც ევროპის ჩრდილო-აღმოსავლეთში დაბინადრდნენ.

არიელების გარდმოცემით მათ ჰყავდათ ღვთისგან დანიშნული მეფე ჯემშიდი, რომლის დროსაც სამოთხე იყო; დიდგულობისა და ამპარტავნობისათვის მას ღმერთები გაურისხდნენ და სამთავიანი ვეშაპი მოუსიეს; ვეშაპმა ჯემშიდი მოჰკლა და არიელებს ტანჯვა-წვალება დაუწყაო. ამ ვეშაპის მოკვლას და არიელების განთავისუფლებას ბევრი გმირი ცდილობდა, მაგრამ მათი ყოველი მეცადინეობა ამაო იყო; თვით გამოჩენილმა გმირმა როსტომმაც-კი ვერ მოკლა ვეშაპი და ვერ დაიხსნა არიელები. 2500 წელს არიელების გამოსახსნელად წინასწარმეტყველი ზარმასტრი მოვიდა; ეს იყო მეფის შვილი; როდესაც მას ოც-და-ათი წელი შეუსრულდა, გარდმოცემით, მიიხიზო ზარმუზდმა, გაატარა ცეცხლის მთაში, გაუღო გული, გამდნარი ოქრო ჩაასხა, შემდეგ მისცა წიგნი ზენდ-ავესტა, ე. ი. ახალი სარწმუნოება და გამოისტუმრა. ზოროასტრი ბაქტრიის მეფესთან მოვიდა და სასწაულთ-მოქმედებითა და მქვერ-მეტყველებით სამოც მოგვს აჯობა; ამის შემდეგ მეფემ და მისი ქვეშევრდომების უმეტესმა ნაწილმა ახალი სარწმუნოება მიიღო. ზოროასტრმა დიდხანს იცოცხლა; მას ყველა დიდ პატივსა სცემდა; ის თურანელებთან ბრძოლის დროს დაიღუპა. ჩვენამდე მოაღწია ზენდ-ავესტის ერთმა ნაწილმა მასჯეიზმმა (საზოგადო სიბრძნემ), რომელშიაც შემდეგსა ვკითხულობთ: „ყოვლად შემძლებელმა, წმიდა და უბრძნესმა ღმერთმა, მოწყალე ორმუზდმა, თავისი სიტყვის შემწეობით ქვეყანა გააჩინა... უკანასკნელ დღეს მან შექმნა კაცი და სხვ.“ როგორც ამ წიგნში სწერია, ორმუზდს მისგანვე გაჩენილი კეთილი ფრავანები შევლიან; ყოველ ადამიანს თავისი მთარველი ჰყავს. ადა-

მიანთან ერთათ ქვეყნიერობაზედ გაჩნდა ბოროტი სული— არიმანი, რომელიც კაცობრიობას სამოთხეში გველის მზგავსათ მოველინა და უთხრა—ყოველისფერი მე გავაჩინე და ორმუზდს არაფერი არ გაუჩენიაო. კაცობრიობამაც დაუჯერა და ამ გვართათ ბოროტი გახდა; ორმუზდმა კაცობრიობის დასასჯელად წარღვნა მოიყვანა. „მაგრამ არიმანიც დარღუდება; მოვლიან სამი წინასწარმეტყველი, სამი ახალი წიგნით, არიმანს მოჰკლამენ და მასთან ქვეყნიერებაზედ ბოროტებას; წყვდიადს და სიკვდილს მოსპობენ“.

ძველი ბაქტრიის არიელებში ზოგი ისევ ძველ სარწმუნოებას აღიარებდა, ზოგმა, როგორც უკვე მოვიხსენეთ, ზოროასტრის სარწმუნოება მიიღო. ამ ორ ნაწილ შუა განხეთქილება მოხდა, რამაც ახალი გარდასახლება გამოიწვია. არიელთა ერთი ნაწილი, რომელიც ძველ სარწმუნოებას მისდევდა, პენჯაბში*) გარდასახლდა; ამათ ეწოდათ ინდუსები; დანარჩენებმა, ზოროასტრის მალიარებლებმა, იჩანი დაიჭირეს. აქ მათგან წარმოსდგნენ მიდიელები და სპარსელები.

ინდუსები ჯერ დასახლდნენ მდინარე ინდოსის გარშემო, სადაც მათ მთელი 1000 წელი დაჰყვეს. აქ მათ შექმნეს თავისი დაბადება კუდაბი, რომელიც ოთხ წიგნს შეიცავდა; უძველესი მათგანი არის რიგ-კუდა, რომელშიაც გალექსილი ლოცვები იყო მოთავსებული. 800 წელს ქრისტეს დაბადებამდე ინდუსებმა შემოიღეს ანბანი; მაშინ მათმა ქურუმებმა რიგ-ვედა ჩაწერეს და კიდევ სამი სხვა წიგნი მიუმატეს. ძველი ინდუსების ენა იყო სანსკრიტული, რომლიდანაც წარმოსდგა ყველა ინდოევროპიული ენა. თვით სანსკრიტული ენა-კი ქრისტეს დაბადებამდევე გაქრა. კუდაბი წარმოადგენს ერთ-ერთ წყაროს, რომლის შემწეობითაც ჩვენ შეგვიძლია არიელებისათა-

*) ინდოეთში.

სი წლის ისტორიის აღდგენა, ე. ი. იმ ხანის, როდესაც ისინი ინდოსის გარშემო ცხოვრობდნენ, 2500—1500 წლამდე. ამიტომ ამ ხანას მებისტორიენი ვედის ხანას უწოდებენ.

ბაქტრიიდან არიელებმა თავისი ძველი სარწმუნოება ახალბინაზედ, ინდოეთში, უცვლელად გადიტანეს, მხოლოდ წვრილმანები მიუმატეს. მათ ბევრი ღმერთი სწამდათ, მაგრამ ყველაზედ მეტ პატივს ინდრას სცემდნენ. ინდრა ქვეა-ქუხილით ეტლით გამობრძანდებოდა ხოლმე გველთან საბრძოლველად, რომელმაც მას მაწველი ძროხები*) მოსტაცა და მიუვალ გამოქვაბულში დაამწყვდია. აგნის შემწეობით ანდრა ძროხებს მიაგნებს, გველს დაამარცხებს, ძროხებს გაანთავისუფლებს და წვიმას გამოგზავნის. საიქიოს ცოდვა-მადლის აწონ-დაწონის შესახებ მათ არა იცოდნენ-რა. მიცვალებულის სული ცოდვა-მადლის გაურჩევლად აგნის სამოთხეში მიჰყავდა; სამოთხეს ორი დიდი ძაღლი ჰყარაულობდა. აქ სული დიდნეტარებაში ცხოვრობდა; მას აქ იგივე მოთხოვნილება ჰქონდა, რაც ქვეყნიერობაზედ ხორც-შესხმულ ადამიანს. ინდოსტანის არიელებს ჰყავდათ მეფსალმუნენი, რომლებიც ღმერთებს მსხვერპლსა სწირავდნენ და ბრძოლის დროს მეომრებს ამხნევებდნენ. ხალხის უფროსებად იყვნენ რაჯები, რომლებსაც ოჯახის უფროსები ამოირჩევდნენ ხოლმე. ხალხი ყველაზედ უფრო ხვანათესვას და მებაღეობას მისდევდა. ვაჭრობას არიელები ერთობ ცუდის თვალით უყურებდნენ და ვაჭრები ძალიანა სძულდათ. აქედამ მკითხველი აღვილათ მიხვდება, რომ მათში ვაჭრობა არ იყო გავრცელებული. არბელებმა მალე გამოიგონეს და შემოიღეს რკინის იარაღი და ოქროს სამკაულები. ქალების მდგომარეობა ძალიან კარგი იყო. მათ იგივე უფლება ჰქონ-

*) ე. ი. ღრუბლები.

დათ, რაც მამაკაცებსაც, მთელი ოჯახის საქმე მათ ხელში იყო.

ინდოეთის არიელები ძალიან მომთმენი, გულ-კეთილი და სტუმრის მოყვარული იყვნენ; მათში მკითხაობა ძალიან გავრცელებული იყო. როცა ინდუსები ძალიან გამრავლდნენ, პენჯაბში ველარ დაეტივნენ; ერთმანეთში უთანხმოება და შეტაკებაც მოუხდათ, ამიტომ მათმა რამოდენიმე ნაწილმა აღმოსავლეთისკენ გაიწია. როცა ინდუსებმა მდ. განგის ჰალა დაიჭირეს, უთანხმოება უმაღლეს წერტილს მიაღწია; დედოფალ საყუნტაას ჩამომავლობაში ასტყდა საშინელი ბრძოლა, რომელიც აღწერილია პოემა „მაჭაბგარატა“-ში. პოემის გმირი მეფე კრიშნაა, რომელიც ყოველ გვარ ხიფათს გადურჩა და ყველა ბოროტი სული დაამარცხა, მაგრამ ერთ დღეს, როცა მას ხის ძირას ეძინა, მონადირეს შველი ეგონა და მოჰკლა. როცა ინდუსებში მშვიდობიანობა დამყარდა, მათ მთელი ინდოეთი დაიპყრეს. ეს აღწერილია მეორე პოემა „რამაიანა“-ში. ეს უკანასკნელი პოემა უფრო სრულია და დიდი მნიშვნელობა აქვს, როგორც ხელოვნურ ლიტერატურულ ნაწარმოებს. ინდუსის ოცნებას აქ საზღვარი არა აქვს; პოემის გმირი არის რამა; ანჩხლმა დედინაცვალმა ის სახლიდამ გააფლო; ის ტყეებში და უდაბნოში დადიოდა; აქ დაუმეგობრდა ძე-რას, მაიმუნებისა და დათვების სამეფოს; დაამარცხა და დახოცა მრავლისაგან უმრავლესი ბოროტი სული, დევები, ქაჯები და შემდეგ ყველა თავისი დახოცილი მეომრები გააცოცხლა. გმირულ ხანაში ინდუსების ცხოვრებას უფრო სხვა ელფერი სდევს, ვიდრე ვედის ხანაში. ხშირი ბრძოლების გამო რაჯები გაძლიერდნენ და მთელი უფლება თავის ხელში ჩაიგდეს; მათ შემდეგ მეომრები გაბატონდნენ, ქმარებას მჭიდრო წრე შეადგინეს და ხალხი დაიმონავეს. შემდეგ ვაჭრობამ თანდათან ფეხი მოიკიდა და მალე სიმდიდრემ რამოდენიმე კერძო პირის

ხელში მოიყარა თავი. გმირულ ეპოქის შემდეგ ხალხი დამ-
შვიდდა, ერთ ალაგს დაბინადრდა. რამოდენიმე დიდი სამეფო
დაარსდა; აშენდა დიდი ქალაქები; ვაჭრობა და მრეწველობა
გავრცელდა. ხალხის მთელი გონება სარწმუნოებამ დაიმონა
და ამიტომ პირველი ალაგი, სასულიერო პირებმა ბრამინებმა
დაიჭირეს. ბრამინებს ხალხში დიდი გავლენა ჰქონდათ. მათი
წრე ხალხს თანდათან უფრო შეუყვარდა და მდიდარი ქშატრი-
ების წინააღმდეგ-კი სიძულვილით აღიჭურვა. სიძულვილმა
იქამდე მიაღწია, რომ მდაბიო ხალხი ბრამინების წაქეზებით
და მეთაურობით აჯანყდა და ქშატრიები დაამარცხა; აქედამ
იწყება ინდუსების ისტორიაში ბრამინების ხანა 1000—600
წლამდე.

ბრამინები ყველაზედ განათლებული და განვითარებული
ხალხი იყო ინდუსებში. თავის უფლებების გასაძლიერებლად მათ
ახალი სარწმუნოება შექმნეს. მათის სწავლით მთელი სამყარო
წარმოადგენდა ერთ ღმერთს—ბრამას, რომლიდანაც წარმოსდ-
გა ქვეყნიერობა და პირველი კაცი მანუ. ადამიანის სული, კა-
ციის სიკვდილის შემდეგ, უნდა განიწმინდოს: ცოდვილი ჯო-
ჯოხეთში იტანჯება, შემდეგ პირუტყვების ტანში გადასახლ-
დება. საიქიოს ყველაზედ ცხელი ღღე მას ადგა, ვინც ბრამი-
ნებს არ ემორჩილებოდა: ღორად, ძაღლად, ვირად და სხვა
უწმინდურ პირუტყვად იქცეოდა. ამ ტანჯვა-წვალების შემდეგ
სული ბრამას შეუერთდებოდა. რადგანაც მთელი სამყარო ერთ
ბრამას წარმოადგენდა, ამიტომ ყოველივე მასში მომხდარი
ცვლილება ღვთის საწინააღმდეგო იყო; ამის გამო ბრამინებ-
მა ხალხი თოხუმებად (კასტად) დაჰყვეს, ერთი თოხუმიდამ მე-
ორეში გადასვლა შეუძლებელი იყო*). პირველ თოხუმს შე-

*) მამა თუ მამის მუშა იყო, შვილიც უთუბთ მიწის მუშა უნდა
ყოფილიყო და სხვ.

ადგენდნენ ბრამინები, რადგანაც ისინი ბრამას ბავეთაგან წარმოსდგნენ, მეორეს ქმატრიები, რომლებიც ბრამას ხელებიდან წარმოსდგნენ, მესამეს ჯასები, რომელსაც მიწის მუშა და ვაჭრები შეადგენდნენ; ესენი ბრამას გვერდებიდამ გაჩნდნენ; მეოთხე თოხუმს ეკუთვნოდნენ სუდრები (ე. ი. ლარიბები და დღიური მუშები), რომლებიც ბრამას ფეხებიდამ წარმოსდგნენ.

პირველი სამი თოხუმის წევრები ჩამომავლობით ნამდვილი აჩაქები იყვნენ; მეოთხეს-კი არიელების და მკვიდრი მცხოვრებლების ჩამომავლობა შეადგენდა. ხალხის სრულ დასამორჩილებლად ბრამინებმა „მანუს ჯასები“ შეადგინეს, ვითომც ეს კანონები პირველი კაცისათვის თვით ღმერთს მიეცეს. ამ კანონების ძალით აჯკა სრული ბატონია; მისი უფროსი არავინ არ არის გარდა ბრამინებისა, რომლებსაც ის უნდა ემორჩილებოდეს. ხალხიც რაჯების სრული მორჩილი უნდა ყოფილიყო; ბრამინებმა თავის თავიც მეტად მკაცრ კანონებს დაუმორჩილეს; ოც-და-თუთხმეტ წლამდე ყოველ მათგანს კვება და საჭირო წეს-რიგები უნდა ესწავლა. სიბერეში მეუღაბნოე უნდა გამხდარიყო; უნდა წაელო წმინა ცეცხლი, წასულიყო უდაბურ ტყეში და იქ სიკვდილამდე ტყის ნაყოფით უნდა ერჩინა თავი. როგორც მოვიხსენეთ, ბრამინები ყველაზედ უფროსი იყვნენ, მაგრამ ქმატრიებსაც დიდი უფლება ჰქონდათ; ისინი დაბალი ხალხის ნაოფლართა რჩებოდნენ, თვითონ-კი თავის სიცოცხლეს ნადირობასა და ქეიფში ატარებდნენ.

ვაისები თავისუფალ წოდებას შეადგენდნენ; ისინი მიწას მუშაობდნენ, ვაჭრობდნენ და, რასაც შეიძენდნენ, მათი სრული საკუთრება იყო. სუდრების მდგომარეობა მეტის-მეტათ აუტანელი იყო. ყველა მათი ბატონი იყო, ყველას შეეძლო მათთვის ყველაფერი წაერთმია და ვირივით ემუშაებია, რამდენ ხანსაც ენებებოდა. ამიტომ ისინი ვერაფერ ქონებას ვერ

იძენდნენ, ან-კი რისთვის შეიძენდნენ, როცა კანონის ძალით სხვა წაართმევდა. სუდრი ყველას მონა იყო, ყველა მათ ჩაგრავედა, დიდიც და პატარაც, მხოლოდ ერთი სიკვდილი იხსნიდა მას. ბრამინისათვის რომ ერთი უზრდელი სიტყვა ეთქვა, მაშინათვე ენას მოსჭრიდნენ, პირში და ყურებში ადუღებულ ქონს ჩაასხამდნენ. ყოველივე ეს, რასაკვირველია, საზარელია, მაგრამ, თუ ეხლანდელ სახელმწიფოებს თვალს გადავავლებთ და კარგათ ჩაუყვირდებით, დავინახავთ, რომ ამ მხრივ ბევრი მათგანი ველურობილამ სრულებითაც არ უამოსულა; ზოგიერთ მათგანში უარესი სისაძაგლვეც ზდება, ვიდრე ძველ ინდოეთში, თუმცა მათ შუა თითქმის ოც-და-ხუთი საუკუნე ძევს; მხოლოდ ძველ ინდოეთში ყოველივე აშკარათ ზდებოდა, ეხლა-კი ქურდულათ, რაც უარესი სისაძაგლეა. სუდრებს არც ვედებისა და მანუს კანონების წაკითხვის ნება ჰქონდათ. თავდაპირველ ინდოეთის მცხოვრებლების ნამდვილ ჩამომავლობას ერქვა ჰაჰაიბა; მათი მდგომარეობა კიდევ უარესი იყო. ისინი ტყეებში და მინდვრებში ეყარნენ უსახლ-კაროთ, მხეცებივით; როცა სოფელში შამოვიდოდნენ, მოვალენი იყვნენ, სახლის კარებზედ დაეკაკუნებიათ და ამით შეეტყობინებიათ თავისი მოსვლა; მათ სახლში არავინ უშვებდა და ყველა ერიდებოდა. მათი ერთათ-ერთი ხელობა იყო მიცვალებულთა დასაფლავება და ჯალათობა. ინდუსები მათ ძირს გადმოუყრიდნენ ხოლმე საქმელს, როგორც ძაღლებს, და თან დაუმატებდნენ—ძაღლების, პარიებისა და ყვავების კერძიან; პარიებიც ამით იკვერებოდნენ. მათი ნაშიერი არიან ცეცხლები. ინდუსებში ქალის მდგომარეობაც გლახა იყო. მამას თავის ქალიშვილს მოკვლის უფლება ჰქონდა; რვა წლის ქალს საქრმოს მიჰყიდდნენ ხოლმე. ქმარს ნება ჰქონდა, სულ უზრალოდ მიეხვისა გამო ცოლი გაეგდო. ერთსა და იმავე დანაშაულისათვის ქმარი ჯარიმას იხდიდა, ცოლი-კი სიკვდილით უნდა დასჯილიყო.

ყო. ქვრივის გათხოვების ნება არა ჰქონდა, რადგანაც ქმარს ეკუთვნოდა, უკანასკნელის სიკვდილის შემდეგაც. აქედამ ის ჩვეულება წარმოსდგა, რომ ქვრივი ქალები თავის ქმრის გვამთან ერთად დაიწვამდნენ ხოლომე თავის თავს. უბრალო ხალხს ბრამის სწავლისა არა გაეგებოდა-რა და ამიტომ მისმა ოცნებამ თავისი საკუთარი ღმერთები შექმნა: ჰიშნუ—სიცოცხლისა და ყოველივე სიკეთის მომნიჭებელი ღმერთი; დიდ კბილება და სამთავიანი ღმერთი, სულთამხუთავი სიკა; ბრამინებმა ხალხისაგან გამოგონილი ღმერთები თავის ღმერთს შეუერთეს და ამ გვარად წარმოსდგა ინდოეთის სამება-ტრინიტა: ბრამა—სამყაროს გამჩენი ღმერთი, ჰიშნუ—სამყაროს მფარველი და სიკა—ქვეყნიერობის მტერი.

600 წელს ქრისტეს წინეთ ინდოეთის ერთ პატარა სახელმწიფოში დაიბადა ბუდდა. ის იყო მეფის შვილი; პატარაობიდანვე მან გასაოცარი ნიჭი გამოიჩინა; ბრამინების სწავლა და მეცნიერება ერთობ მალე შეისწავლა, სიბავშიდამვე მას ძალიან უყვარდა განცალკევება, გათავისწინება და ფიქრი. მას მალე შერთეს ცოლი და ყოველ გვარლონის-ძიებას ხმარობდნენ მის გასამხიარულებლად, რადგანაც ხალხის ტანჯვა-წვალება მას გუფს უთუთქავდა. ბოლოს მან გარდასწყვიტა ცოდვილი ქვეყანა დაეტოვებია და მეუღაბნოე გამხდარიყო. ჩუმად დაუტევა დედ-მამა, ცოლ-შვილი, შეიმოსა ძონძებით და გასწია ყველაზედ უფრო მსწავლულ ბრამინებთან. კაცთ-მოყვარე ბუდდა მათმა მეცნიერებამ ვერ დააკმაყოფილა. მან მიაშურა უღაბნოს, სადაც მთელი ორი წელი ლელვის ხის ქვეშ გაატარა, ამის შემდეგ მან თავის თავს ბუდდა, ე. ი. განათლბული უწოდა. ოც-და-თუთხმეტი წლის იყო ბუდდა, როცა მან ქადაგება დაიწყო. ორმოცი წელი ის მდინარე განგის ნაპირებზედ დდიოდა მათხოვრის ტანისამოსში და მკათიო, ადვილად გასაგები ხალხური ენით და იგავებით „თავისუფლება“-ს ჰქადაგებ-

და. მას აუარებელი მსმენელი ჰყავდა; მეტადრე ქალები, სულდრები, პარიები, ვაისები—სულ თან დასდევდნენ. ბუდდას მიემხრნენ მეფეები და ქმატრიებიც, რომლებსაც ბრამინები არ უყვარდათ.

ერთმა წარსინებულმა პირმა მთელი თავისი საცხოვრებელი დარიბებს დაურიგა და ააშენა სადგომი, სადაც ბუდა უამიდობის დროს ჰქადაგებდა ხალხს. ბუდას სარწმუნოება ბევრმა მიიღო და ბევრმა შეიყვარა ის, რადგანაც ბუდა მოყვასისადმი სიყვარულს ჰქადაგებდა; ყველა თანასწორიან, ამბობდა ბუდა. ამიტომ მოყვასნი თქვენნი ძმასავით უნდა შეიყვარათ, თავი მათთვის უნდა გასწიროთ; ყველა უნდა გებრალეოდეს, პირუტყუებიც-კი, რადგანაც „ქვეყანა მტმუნვარებით აღსავსეა“.

„შენი სიყვარული და კნებათა-ღელვა უნდა შეაბრკილო, მტერს ყოველისთვის მიუტეო, ცოდვები არ დამალა და მოინანიო ხალხი“.

ბუდას სარწმუნოებას ხალხი რამოდენიმე საუკუნეს განმავლობაში შეუცვლელად აღიარებდა. 250 წელს მეფე ასოკამ ეს სარწმუნოება სახელმწიფო სარწმუნოებად გახადა და მის გავრცელებისათვის ძალიან ზრუნავდა. მან სიკვდილით სასჯელი გააუქმა, დაკრძომილთათვის ურიცხვი თავშესაფარი ააშენა, გზებზედ ხეები დაგო, ტყეები ამოიყვანა, სკამები და საჩრდილობლები გააკეთა; მისი მუელეც დადათ გულკეთილი და მოწყალე იყო. ბუდას სარწმუნოება ძალიან გავრცელდა, მაგრამ ის სასულიერო პირებმა მალე დაამხინჯეს: ბუდა მათ ღმერთად გარდააქციეს და მეხუთე ცაზედ დაასკუპეს, გვერდით ურიცხვი უმცროსი ღმერთები მოუჯინეს; ქვესკნელში თექვსმეტი ჯოჯოხეთი გააჩინეს. ამით ბრამინებმა ისარგებლეს; ხალხს ჩააგონეს, ბუდას მიმდევარნი ურწმუნონი არიანო, და რაჯებს-კი —მეამბოხენიო; ამის გამო ბუდას მიმდევართა წინააღმდეგ საშინელი დევნა ასტყდა და ინდოეთიდან ბუდას სარწმუნოე-

ბა სრულიად განიძევა. ეხლა ეს სარწმუნოება არის ტიბეტში, სადაც მათი უმაღლესი სასულიერო პირი დაჯილდამა ცხოვრებს, მონღოლეთში, ჩინეთში და ჟაპონეთში.

ინდოეთის მდიდარი ცივილიზაცია ბრამინებმა შექმნეს. ინდოეთში შესანიშნავ ნაშთს შეადგენენ გამოქვაბული საყდრები და მთელი ქალაქები. ინდოეთში ანბანი 800 წელს გამოიგონეს. ინდოეთის პოეზია უმთავრესად ლირიკას, ეპოსს და დრამას წარმოადგენს; შესანიშნავია ინდოეთის იგავ-არაკები და ზღაპრები. ინდუსებმა ფილოსოფიით და ლინგვისტიკით გაითქვეს სახელი; მათ გამოიკვლიეს სიტყვების ძირი და ყველა ძველი ფილოსოფიის წესი შექმნეს. მათ აგრეთვე გამოიგონეს არაბული სათვალავი ასოები, რომლებსაც ეხლა ყველა ხალხი ხმარობს, ალგებრა და გეომეტრია.

მიღია და სპარსეთი.

ინდუსების ნათესავეებმა ირანი დაიპყრეს და აქ რამოდენიმე სახელმწიფო დაარსეს; მათ შორის თავდაპირველათ ყველაზედ უფრო ძლიერი და შესანიშნავი მიდიის სამეფო იყო, ასურეთისა და ბაბილონის საზღვარზედ. მიდიის არიელები და თურანელები ერთმანერთს მტრულის თვალთ უყურებდნენ და ერთმანერთში სულ განუწყვეტელი ჩხუბი და სისხლის ღვრაჰქონდათ.

ომიანობის დროს ისინი ერთმანერთს დაუახლოვდნენ, ერთი მეორეს ზნე-ჩვეულებანი გაიცვენეს და ერთმანერთისაგან ბევრი რამ გადმოიღეს. მიდიელები ერთ მჭიდრო სამეფოს არ შეადგენდნენ, არამედ ცალკე თემებად იყოფოდნენ; თვითეულ თემს თავისი უფროსი ან ჩვენებურათ ერისთავი ჰყავდა. ნათქვამია, ციხე შიგნიდამ გატყდებოა; თვითეული თემის უფროსი პირადი ინტერესებით იყო გატაცებული, როგორც სა-

ქართველ ოს ერისთავები, ერთი მეორეს ებრძოდნენ და ერთი მამულის შეიღებეს ერთმანერთის სისხლს აღვრევენებდნენ, იმის მაგიერ, რომ ძმურათხელი-ხელს მიეცათ და თავისი ძალა მამულის კეთილდღეობისათვის მოეხმარებიათ. შინაურმა ბრძოლამ მოდიოდა დასაუძლურა და ამის გამო 800 წელს დაიპყრეს და ხარკი დაადვეს. ამ გვარ უბედურებას კარგი შედეგი მოჰყვა; მიდიელები გამოუხიზლდნენ, თავის შეცდომას მიხვდნენ, ერთმანერთს ძმურათ ხელი მისცეს და ყველა ერთგულათ საზოგადო მიზნისაკენ გაეშურა. ამიტომ მიდიის სამეფო თანდათან ისევე გამობრუნდა და მეფე კიაქსარის დროს ის თავის სატახტო ქალაქ ეკატანათი ერთ უძლიერეს სახელმწიფოს წარმოადგენდა. კიაქსარმა ასურეთი დაამარცხა და თავისი სამეფოს საზღვრები მდინარე ჰალისამდე გაიტანა.

კიაქსარის შემდეგ ტახტზედ მისი შვილი ასტიაგი ავიდა. ეს იყო უტვინო და უხასიათო მეფე, რომელიც ქეიფისა და დროს ტარების მეტს არას დაეძებდა. თავისი ყოფაქცევითა და მოქმედებით მან ხალხს თავი შეაძულა და მხოლოდ კარგი მეთაური იყო ეხლა საჭირო, რომ სამეფო ამ გვარი უმზგავსი პატრონისაგან გაენთავისუფლებია. ეს მეთაურიც მალე გამოჩნდა: ასტიაგის ქალიშვილი ცოლად ჰყავდა მის მოხარკე სპარსეთის მეფე კამბიზ I-ს; კამბიზს ჰყავდა ვაჟი-შვილი კირასა, რომელიც ბაბუასთან იზრდებოდა ეკატანათში. გამჭირახი ჰყუა-გონებით დაჯილდოებული ყმაწვილი კაცი მეფის შინაგან ცხოვრებას და ხალხის უკმაყოფილებას თვალ-ყურს ადევნებდა, ხალხის მისდამი სიძულვილს, რაც შეეძლო, ცეცხლს უნთებდა და თავის მხრივ არასფერს არ ზოგავდა, რომ ხალხისათვის თავი შეეყვარებია. როცა დარწმუნდა, ეხლა-კი კარგი დრო არისო, გადუდგა მეფეს და შეთქმულობა მოახდინა. მყისვე მთელი სპარსეთი ამხედრდა; ასტიაგმა შვილის-შვილის წინააღმდეგ ჯარი გაგზავნა, მაგრამ მისი

ჯარი კიროსს მიემხრო. ამ გვარად 560 წელს მიდიის სამეფო დაემხო და მისი ალაგი სპარსეთმა დაიჭირა. ამის შემდეგ კიროსმა დაიპყრო დაღესტანი, კოლხიდა და მცირე აზიისაკენ გაილაშქრა. მცირე აზიის უპირველესი მცხოვრები თურანელები და კუშიტები იყვნენ. მათ შემდეგ კილიკია სემიტებმა დაიჭირეს, მცირე აზიის დანარჩენი ადგილები-კი არიელებმა დაიპყრეს და ფრიგიისა და ლიდიის სამეფოები შეადგინეს. ფრიგიელებს ბერძნებთან მეგობრული განწყობილება ჰქონდათ და იმ გვარ განათლებულ ხალხთან დაახლოებამ, როგორიც ბერძნები იყვნენ, მათ ღიდი სარგებლობა მოუტანა: მაშინ ფრიგიეა ძალიან მდიდარად და განათლებული სახელმწიფო იყო, თვით საბერძნეთსაც-კი ბევრით აღარ ჩამოუვარდებოდა. ლიდის სამეფო კრეზის დროს გაძლიერდა. ეხლაც ლაპარაკში ხშირათ ხმარობენ, ესა და ეს კაცი კრეზიაო, იმის მაგიერ, რომ ძალიან მდიდარიყო.

კიროსმა კრეზი დაამარცხა და ლიდია დაიპყრო; შემდეგ ბაბილონი აიღო და მთელი წინა აზიის მბრძანებელი გახდა. მხოლოდ თურანელებს ვერა მოუხერხა-რადა ხშირათ გაილაშქრებდა ხოლმე მათ წინააღმდეგ; ერთ ამ გვარ ლაშქრობის დროს ის მძიმეთ დაიჭრა და გარდაიცვალა.

კიროსის შემდეგ მისი შვილი კამბიზ II გამეფდა. მან მოჰკლა თავისი ძმა ბარდასა, დაიპყრო ეგვიპტე და მთელი აფრიკის დაპყრობაც განიზრახა, მაგრამ რამოდენჯერმე დამარცხდა, ჯარი შიმშილით ამოუწყდა და იძულებული გახდა, ისევ მემფისში დაბრუნებულიყო. ამ დროს ეგვიპტეში ახალ აპისის დღესასწაულობდნენ და ამიტომ ხალხი ძალიან მხიერულედა. კამბიზს ეგონა, ხალხს ჩემი დამარცხება იამა და შანს მიგებსო, გაბრაზდა, აპისი თავისი ხელით მოჰკლა, საფლავებიდამ მუმიები ამოაყრევია და რამოდენიმე წარჩინებული გვარის ეგვიპტელი ჩამოაღრჩობია. ამ დროს ამბავი მოუვიდა, სპარსეთ-

ში გაუმატი გამეფდა, რომელმაც თავისი თავი ბარდოსად გამოაცხადაო. მართლაც ის მოკლულ ბარდოსს ძალიან წააგავდა და ხალხმა თავის მეფედ აღიარა. ამ ამბის გაგებაზედ კამბიზმა თავი მოიკლა, მაგრამ არც გაუმატს უმეფნია დიდხანს: ხალხმა მალე შეუტყო სიყალბე და მოჰკლა. სამეფო ტახტზედ ავიდა დარიოს I. შვიდი წელიწადი მან აჯანყებულ ოლქების დაშორებანებას მოანდომა და შემდეგ სამეფოს მართვის საქმეს შეუდგა.

მთელი სამეფო მან დაყო 20 ოლქად; თვითოეულ ოლქს განაგებდა ერთი მმართველი, რომელიც სამოქალაქო უფლებით იყო აღჭურვილი. სამხედრო უფლების წარვომადგენელი კიდევ სხვა იყო. ორივე ისინი თავის მოქმედებაში ანგარიშს აძლევდნენ მეფის მწერალს; გარდა ამისა მეფე სურვილისამებრ გამოგზავნიდა ხალხე კერძო კაცს, რომელსაც მათი ნამოქმედარი უნდა აეწონ-დაეწონა და მეფისთვის მოეხსენებია. ყოველი ოლქი გადაჭრილ გარდასახადს იხდიდა და სამეფოს ამ გვართ 150 მილიონი შემოსავალი ჰქონდა ყოველ წლივ. სამეფოში ტრიალებდა ვერცხლისა და ოქროს წვრილი ფული — დარკიკები. მთელი სამეფოს თავი იყო მეფე. ის თავის მოქმედებაში ანგარიშს არავის აძლევდა, თავისი თავის მსაჯული თვითონ იყო. განუსაზვრელი უფლება ხელთ ებყრა და მთელი სამეფო მისი ყურმოჭრილი მონა იყო. მეფე თავის თავს ქვეყნიურ ღმერთად რაცხდა და ეგონა, ხალხია მეფისათვის გაჩენილი და არა მეფე ხალხისათვისო.

სპარსელებმა ყოველისფერი ჯერ ქალღვევლებისაგან გამოიღეს, შემდეგ ბერძნებისაგან. მათი ანბანი ასურული იყო.

შესანიშნავია მხოლოდ მათი ხუროთ-მოძღვრება; მათი ქანდაკება-კი წმინდათ ასურულია, თუმცა სილამაზით, სინაზით და სინამდვილით უკანასკნელს გაცილებით სჯობია.

მთელი ძველი აღმოსავლეთი დარიოსს ეკუთვნოდა, მაგ-

რამ ის ამით არ კმაყოფილდებოდა. „კიროსმა მცირე აზია დაიპყრო, — კამბიზმა ეგვიპტეო — ამბობდა ის — მეც უნდა ვისახელო რითიმე თავიო“. შავი ზღვის ჩრდილო ნაპირებზედ, დნებრიდამ მოკიდებული დონამდე; ცხოვრობდნენ სკვითები; 500 წელს ქრისტეს წინეთ დარიოსმა შეიდასი ათასი მეომართ მათ წინააღმდეგ გაილაშქრა; მაგრამ იმედი გაუცრუვდა, დამარცხდა და იძულებული გახდა, თავისი განზრახვის შეუსრულებლათ უკან დაბრუნებულიყო.

ისტორიაში სპარსელებს უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვთ მიდიელებზედ. ინდუსები მშვიდობიანი ხალხი, სპარსელები — მეომარი; მაგრამ დანარჩენში სპარსელები და ინდუსები ერთმანერთს ძალიან ჰგვანან. სპარსელები ნიჭიერი ხალხია, იდეალურ წარმატებისაკენ მიისწრაფის; მათი ძველი სარწმუნოებაც იდეალურია, რომლის მაღალი ზნეობრივი სწავლა ბუდდას სარწმუნოებას წააგავს. აზიაში მხოლოდ სპარსელებმა შექმნეს სხვაზედ უმაღლესი სამმართველო ორგანიზაცია, მაგრამ ძლიერი ბუნების ზეგავლენით*) მალე მოიქანცნენ. დარიოსის შემდეგ სპარსეთი დაეცა, უკან და უკან დაიწია და პატარა საბერძნეთთან შეტაკებით სრულიათაც დაემხო.

რაოდენადაც უფრო იკვლევს მეცნიერება ძველ ისტორიას, აღმოსავლეთი მით თანდათან უმეტესი პატივის ცემის ღირსი ხდება. „მისი ისტორია შემდეგი კაცობრიობის ისტორიის გასაღებია, მისი ცივილიზაცია — ევროპის ცივილიზაციის დედა“.

დასასრული.

*) იხილე ბოკლის „ცივილიზაციის ისტორია ინგლისში“.

БУХГАЛТЕРСКИЙ

МАТЕРИИ № 22

1904/852

Индекс № 5 - 1904/852 15 კვ.

931/939

3 661

ისყიდება თბილისს, „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების“ წიგნის მაღაზიაში.